

१८) मूल्यशिक्षण :-

प्रस्तुत प्रकल्पातील दुसरे उद्दिष्ट्य म्हणजे “स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या शैक्षणिक विचारामधून मूल्य संकल्पनेचा शोध घेणे.” ह्या उद्दिष्ट्यास अनुसरून पुढील प्रमाणे विवेचन देण्यात येत आहे.

मूल्य विषयक विचार :-

अखिल मानवजात ही दोन शब्दांमध्ये उभी आहे. ती म्हणजे जन्म आणि मृत्यु. आपण आपल्या जगाचे निर्माते असतो आणि जर आज हे जग कुरूप असेल तर ते आपल्या स्वतःमुळे आहे, असे समजायला हरकत नाही. आपल्या हृदयाचे शुद्धीकरण करून त्यात जगाचे प्रतिबिंब पाहिले तर ते आपणास शुद्धच दिसेल ही स्वतःची हृदयशुद्धी करणे ही मानवाकरिता अत्यंत कष्टदायक बाब ठरते. नैतिक जीवन, नैतिक प्रामाणिक धार्मिक सद्गुण आणि सांस्कृतिक मूल्य ह्यावर नेहमी चर्चा केली जाते पण फार थोडी लोक ती जगतात. पण जोवर ही मूल्ये आपण प्रत्यक्षात जगत नाही तोवर ह्या जगाचा विकास होणार नाही. आपल्या अंतर्गत व्यक्तिमत्त्वाचा पुनर्समायोजनाने क्रियाशीलता विकसित होऊ शकते. ह्या पुनर्समायोजनाशिवाय जीवनाची गुणवत्ता वाढत नाही. मानवाच्या हृदयातील सकारात्मक सद्गुण आणि सृजनशील बौद्धिक मूल्य असेल तर त्याचा परिस्थितीतील दिलेला प्रतिसाद हा संतुलीत राहतो व त्याची परिणीती आनंदात होते. व्यक्तिगत पूर्णत्वच हे सार्वभौम पूर्णत्वाला कारणीभूत ठरते. ह्या सर्व व्यक्तींची एक स्वतःची **Ideology** असावी लागते. ही तो **Ideology** तो धार्मिक तत्वज्ञानातून अर्थात धर्मातून प्राप्त करीत असतो. धर्मातून मानवाला अमूर्त सत्य मूल्ये प्राप्त होत असतात व ही परिवर्तनशील जगाची अपरिवर्तनीय मूल्ये असतात. काळाच्या ओघात त्यातील चांगुलपणा हा टिकून आहे. ही मूलभूत मूल्यांचे आवरण जेव्हा व्यक्ती करतो तेव्हा तो अंतर्बाह्य परिपूर्ण व सुंदर होतो. विविध धर्माचा अभ्यास करणाऱ्या व्यक्ती ह्या विविध मूल्य समुच्चयाचा अभ्यास करित असतील पण ह्यातील सारतत्त्व एकच आहे ह्याची त्याला जाणीव झाल्यावाचून राहत नाही. हे मूल्य म्हणजे वर्तनाचा संच आहे.

ह्या वर्तनसंचाच्या आचरणाने मानवाचे अंतर्बाह्य व्यक्तिमत्त्वात एकात्मता

निर्माण होते. परिणामी बाह्य जगातील सर्व आव्हाने पेलण्यास व्यक्ती सक्षम होते. त्याच्या अवतीभवतीचे वातावरण हे समाधानी असेल तर हीच मूल्ये त्याला आनंदमय जीवनाचा आनंद उपभोगण्यास फायदेशीर ठरतात. व्यक्ती जेव्हा मूल्यांचे आचरण करतो तेव्हा तो धर्मांनी सांगितलेल्या वर्तन संचाचे पालन करीत असतो. विविध धर्मांनी जरी वेगवेगळे वर्तन संच सांगितले असले तरी सर्व धर्मांची गाभाभूत घटक समान आहेत. ही मूल्य मानवाच्या अंतर्गत व्यक्तिमत्व विकसनाकरिता अतिशय उपयुक्त ठरतात. "The choice is yours", ह्या पुस्तकात ह्या सर्व बाबींवर गुरुदेवांनी प्रकाश टाकला आहे. ह्या पुस्तकातील खालील लेखामधून त्यांचे मूल्य विषयक विचार आढळतात.

Negative Tendencies Examined, Fall of Man, Free will versus destiny, the choice is yours standards for Inspired Wing ह्या लेखाचा आशय पुढे दिलेला आहे. हे ह्या लेखातून गुरुदेवांचे मूल्य, मूल्य निर्णय ह्याबाबत विस्तृत विचार आढळतात.

"Negative Tendencies Examined" ह्या लेखात गुरुदेवांनी मानवामधील चांगल्या आणि वाईट बाबीबद्दल ज्या चुकीच्या संकल्पना निर्माण झाल्या असतात त्यावर प्रकाश टाकला आहे. प्रत्येक व्यक्ती काय बरोबर आहे हे ओळखतो. पण जेव्हा कृती केल्यावर ती कृती चुकीच्या पध्दतीने करतो अर्थात एखादी बाब बौद्धिक स्तरावर अचूक आहे हे मान्य केल्यावर कृतीच्या स्तरावर ती अचूक होईलच असे नाही आणि अशावेळी आदर्श व कृती ह्यात आंतरविरोध निर्माण होतो. आपल्यातील दिव्यत्व हे उच्च आदर्शाच्या प्राप्तीसाठी उत्सुक असते पण आपल्यातील सहजप्रवृत्ती ह्या आपणास हीन स्तराचाच आनंद उपभोगावयास प्रवृत्त करतात. आपल्यातील आदर्श तत्वाच्या, पशुत्वाच्या आंतर विरोधाचे हे दर्शन ह्या लेखात गुरुदेवांनी घडविले आहे. ह्या आंतरविरोधाचा परिणाम म्हणून मानव चुकीचे वर्तन करू लागतात व मानवात नकारात्मक प्रवृत्ती निर्माण होतात. ह्या प्रवृत्ती म्हणजे **Violence, immorality, corruption, falsehood** अशा नकारात्मक वृत्ती निर्माण होतात. विविध धर्मांनी ह्या वृत्तीला वेगवेगळी नावे दिली आहेत. हिंदू ह्याला राक्षसवृत्ती म्हणतात, ख्रिश्चन ह्यालाच सैतान म्हणतात, बुद्ध ह्यालाच म्हणतात, मुस्लिम ह्यालाच सैतान म्हणतात. ह्या

बाबी दडलेल्या असतात. ह्या बाबींना सकारात्मक बनविण्याची योजना धर्माजवळ असते. माणसामधील ह्या नकारात्मक वृत्तींना ओळखणे ही मानवी व्यक्तिमत्वाच्या विकसनाकरिता आवश्यक आहे. ह्या नकारात्मक वृत्ती ओळखून त्यांना सकारात्मक वृत्तीत परिवर्तित करणे ही बाब व्यक्तिमत्व विकसनाकरिता महत्वाची ठरते. आधुनिक मानसशास्त्रज्ञांनी ह्या नकारात्मक वृत्ती बदल व्यक्तीने जागृक होण्यावर विशेष भर दिला आहे व त्याच सोबत अशा नकारात्मक वृत्तीचा सातत्याने तिरस्कार करण्याच्या प्रक्रियेवर भर दिला आहे.

भगवद्गीतेच्या १६ व्या अध्यायावरील भाष्य हे मूल्यविवेचनाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचे आहे. धर्मातील मूल्य संचावर गुरुदेवांची प्रगाढ निष्ठा आहे. ही निष्ठा विवेचनात प्रकर्षाने आपणास आढळते. हिंदू धर्मात वर्णन केलेली मूल्ये व सदाचरणातील सौंदर्य म्हणजे एखाद्या काल्पनिक संताने व उदासीन महापुरुषाने वर्णन केलेली मूल्ये नाहीत तर ती बुद्धी व अनुभव ह्याच्या भक्कम पायावर आधारलेली आहेत आणि ह्या मूल्यांचे जर प्रामाणिक अनुसरण झाले तर माणसातील सुप्तगुण आणि शक्ती ह्य अभिव्यक्त होण्यास मदत होते. नीतिमत्ता ही माणसाच्या अंतःकरणात असलेल्या दिव्यतेचे पूर्ण विकसन करण्याची पूर्वतयारी आहे. ह्यावर त्याचा विश्वास होता.

भगवद्गीतेतील १६ व्या अध्यायात सांगितलेल्या मूल्य संचाची त्यातील प्रत्येक मूल्याची स्वतंत्र परिभाषा गुरुदेवांनी केली आहे. मानवाजवळ नैतिकतेचे सौंदर्य तर असावेच पण त्याच सोबत अनैतिकतेची घृणाही असावी. ह्यावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे. नैतिकतेच्या गुणांची अतिशय सुंदर परिभाषा त्यांनी केली आहे. ते म्हणतात, “नैतिकतेचे गुण म्हणजे माणसाच्या जगणाच्या क्षीण झालेल्या शक्तींना आणि शिणलेल्या वृत्तींना पुनरुज्जीवीत करण्याचे सुबुद्ध मार्ग आहेत. सदाचरणी जीवनाची ही निकोप मूल्ये आचरणात आणल्याने व्यक्ती स्वतःच्या मानसिक व्यक्तिमत्वाला आपणच निर्माण केलेल्या गुंत्यातून बंधमुक्त करते ह्याच्या विरुद्ध अपप्रवृत्ती ह्या मानवाला गोंधळाच्या दुःखाच्या क्षेत्रात जखडून टाकणाऱ्या आणि त्याला आपल्या आंतरिक संभाव्य गोष्टीच्या अधिक विशाल क्षेत्रात प्रगती करू देण्यास मना करणाऱ्या व बंधनात टाकणाऱ्या स्वतः तयार केलेल्या श्रृंखला होत. नैतिक मूल्ये जगणे हाच व्यक्तिमत्वातील दोषांचे निराकरण करण्याचा उपचार आहे”, असे परखडपणे गुरुदेवांनी

नमूद केले आहे. आज मानव आणि भौतिक सुखाच्या मागे लागला आहे. परिणामी तो आनंदाला मुकला आहे. अशा भौतिक सुखाच्या मागे लागणाऱ्या व्यक्तीचे वर्णन गुरुदेवांनी अत्यंत मार्मिकपणे केले आहे. वास्तविक बघता भौतिक सुखाच्या मागे लागणाऱ्या व्यक्तिला ह्या क्षणिक सुखाची जाणीव असते नव्हे ह्या सुखाच्या मागे धावण्याचा मार्ग हा शोकांतिका मार्ग आहे हे ही त्याला कळलेले असते. तरी सुद्धा तो आपले मार्गक्रमण सुरुच ठेवतो. ह्या मार्गात त्याला अर्थशून्य लाभासाठी बरेच मोल द्यावे लागते. तरी सुद्धा तो आपला मार्ग सुरुच ठेवतो व जीवन हे संघर्षाची मालीका आहे असा निष्कर्ष काढतो. शांती व आनंदयुक्त जीवन त्याला माहित नसते. जीवनाविषयी खोल विचार करण्याचे ते टाळतात. म्हणून ते सतत आत्मघातकी आणि खुनी प्रवृत्ती व्यक्त करतात. शोकाने इच्छामध्ये गुंतल्यामुळे तिच्या मानसिक व बौद्धिक शक्तीचा अपव्यय होतो. अशी व्यक्ती तिच्या भोवती घडणाऱ्या गोष्टीमुळे अस्वस्थ, अधीर होते आणि लवकरच तिच्या मनाचा व विवेक बुद्धीचा तोल जातो. कामनांचा हा खेळ म्हणजे न संपणारा जुगार आहे. व्यक्ती जो जे अधिक जवळ बाळगते तो ते आणखी जवळ बाळगण्याचा त्याला मोह होतो. ह्याचे उदाहरण देतांना गुरुदेवांनी आजच्या युगाचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या उद्योजकाचे उदाहरण दिले आहे. जगातील सर्व उद्योजकांच्या मनात हाच विचार येतो की बाजारपेठेतील एका प्रतिस्पर्ध्याचा मी नाश केला आणि आता राहिलेल्या दोन प्रतिस्पर्ध्यांचाही मला नाश केलाच पाहिजे. मीच सर्वात यशस्वी आहे. प्रतिष्ठेमध्ये, भांडवलामध्ये व्यवसायामधील संबंधामध्ये मीच सामर्थ्यवान आहे. तात्पर्य खऱ्याखऱ्या भौतिकवादी माणसाच्या मनात सतत घुमत राहणारे हे अहंकाराचे यशोगान आहे. भौतिकवादी माणूस स्वतःबद्दलच्या गैरसमजाने संभ्रमित झालेला रोगट पोकळ अहंकाराचा मनुष्य जगाकडे गर्वाने विकृत झालेल्या मनाने पाहतो. आणि जगाबद्दल त्याच्याशी असलेल्या स्वतःच्या संबंधाबद्दल चुकीचे अनुमान काढतो व येथेच त्याच्यातील मूल्यांची पायमल्ली करावयास तो सुरुवात करतो. त्याचा पोकळ अहंकार वाढतो व तो जगाला तुच्छ समजायला लागतो. व्यक्तीची बुद्धी जेव्हा झाकाळलेली असते तेव्हा त्याचे मन प्रक्षुब्ध होते आणि ज्यांच्या द्वारा बुद्धीला प्रगट व्हायचे असते ती ज्ञानेंद्रीय सर्व उपकरणे निश्चितच विचित्र वागू लागलाल. सहाजिकच अशी व्यक्ती भोगलालसा व विषयतृप्ती यांचा बळी घेते. शारीरिकदृष्ट्या थकलेली, मानसिक दृष्टीने गोंधळलेली, बौद्धिकदृष्ट्या अस्वस्थ असलेली अशी व्यक्ती ह्याचे व्यक्तिमत्व दुभंगते व

आंतरिक व बाह्य व्यक्तिमत्वात विसंवाद निर्माण होतो. असे भंगलेले व्यक्तिमत्व हे कोणत्याही परिस्थितीत शांती व परिपूर्णता मिळवू शकत नाही. सभोवतालची परिस्थिती कितीही पोषक असली तरी तो ती परिस्थिती स्वतःच्या आंतरिक व्यथांनी बिघडवून टाकणाऱ्या पध्दती स्वतःमध्ये शोधीत असतो. अशी खोटी मूल्ये असलेली एकच व्यक्ती आनंदी वातावरण असूनही स्वतःकरता दुःख शोधू लागते. अशीच अनेक व्यक्ती जेव्हा वर्तन करतात तेव्हा समाजाचे स्वास्थ्य धोक्यात येते. उच्च मूल्य रसातळाला जातात व खोट्या मूल्यांना समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त होते. मूल्य संघर्षाचे हे मानसशास्त्र आहे. किंबहुना मूल्य संघर्षाचे महत्वाचे कारण म्हणजे व्यक्तिमत्वामधील आंतरविरोध आहे, असे म्हणायला हरकत नाही. असा आंतर विरोध निर्माण झालेली व्यक्ती मग समाज जीवनात जेव्हा वावरते तेव्हा समाजाचे जीवन अंतर्बाह्य ढवळून निघते व तो समाज समृद्धी, वैभव व शांती ह्यापासून दूर पडतो व सांस्कृतिक मूल्यांचा धार्मिक मूल्यांचा तो तिरस्कार करू लागतो. व परिणामी समाजाचा विनाश ही अटळ घटना ठरते. कारण अनैतिक मूल्ये आणि अनीतिमान उद्देश जीवनाच्या श्रेष्ठ स्वरमाधुर्यास दाबून टाकतात आणि त्याला स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या अंतःकरणातील शांतता व समाधान ह्याचा भंग करणारा विसंवादी हेतूक्षुब्ध गोंगाट बनवितात. मूल्य संघर्षाचे हे मानसशास्त्र गुरुदेवांनी अतिशय प्रभावीपणे स्पष्ट केले आहे हा मूल्य संघर्ष टाळण्यासाठी मानवाने व्यक्तीमध्ये सुसंवाद, समन्वय निर्माण व्हायला हवे व हे कार्य धर्म तत्वज्ञान करीत असते.

हा सुसंवाद निर्माण होण्यामध्ये सर्वांत मोठा अडथळा जर कोणता असेल तर तो म्हणजे मानवी अहंकार. जितके आपण आपल्या व्यक्तिगत अहंकाराशी “मी” शी एकरूप होऊ तेवढे आपल्या आयुष्यात गोंधळ व अडचणी वाढवू जेव्हा आपण आपले तादात्म्य अधिक व्यापक करू व जेव्हा ध्येय तत्वप्रणाली राष्ट्रयुग इत्यादींशी तादात्म्य वाढवू तेव्हा आपल्यातील नैतिक गोंधळ कमी कमी होत जवळ जवळ नाहीसे झाल्याचे आपल्या प्रत्ययास येईल. **Vedanta in Action** ह्या पुस्तकातील एका पत्रात गुरुदेवांनी ह्याच मुद्याचे अतिशय सुरेख विवरण केले आहे ते म्हणतात, “मानवाचा अहंकार हा प्रबळ असेल तर तो आपले कोणतेच कर्तव्य योग्यरित्या पार पाडू शकत नाही. हा अहंकार ईश्वराच्या चरणी अर्पण करणे म्हणजे I व I want ह्या भावनेतून मुक्त होणे होय. आपल्या बुद्धीचे गुणधर्म असतात, शक्ती असतात व ह्या शक्ती दोन प्रतीत होतात. **Conserving power** आणि **Directing power** ह्या दोन

होत. जीवनात यश प्राप्त केलेल्या व्यक्तीने **Conserving power** विकसित केलेली असते. पण सर्व प्राप्त केलेले असतांना जर ती व्यक्ती **cultivated power** शोधून काढू शकत नसेल तर तो त्याच्या **Conserving power** चा आनंद घेऊ शकत नाही. **They hoard wealth but are pestered with their fears worries sense of insecurity and anxieties** ते सत्ता, प्रसिध्दी कमावतात **but in themselves they are rendered incapable of enjoying what they have if they have not directing power.** ही शक्ती तेव्हाच मानव प्राप्त करू शकतो जेव्हा तो नैतिक मूल्यांचे जीवन जगतो. रामायणाचे उदाहरण ह्यासाठी अतिशय महत्वाचे आहे. **Without this directing power a mere gross intellectual conserving power can bring at best only a personal tragedy to the individual's life and often he may provide a dire calamity to the society around him. This is the sole cause of all sorrows in the world moral values regulate our behaviour, purify our hearts** आणि आपण जीवनात यशस्वी होतो व आपल्या सभोवताली असणाऱ्या समाजात आपण आनंद निर्माण करू शकते. प्रस्तुत पुस्तकातील प्रत्येक पत्र हे मूल्य शिक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे. विचारामध्ये सकारात्मकता निर्माण करण्यासाठी याचे योगदान श्रेष्ठ आहे. ह्या दृष्टिकोनातून त्याचे काही विचार ह्या पुस्तकात देण्यात आले आहेत.

- 1) **Moral living strengthens the mind and it becomes efficient for deeper study reflection and understanding of your scriptures and makes the mind to an extent quiet alert and vigilant.**
- 2) **Work is unavoidable choose a field which is inspiring to you because it is in line with your nobler tendencies this is 'Sva - Dharma'.**
- 3) **Discipline yourself to work and strive without the shackles of likes and dislikes, love and hatredness, joy and sorrow.**
- 4) **When you have disciplined the body and trained the mind to live in moral values, a life, diligently and cheerfully fulfilling your duties to parents relations dependents and society around you. You will**

experience that your bosom is getting cleared of all unproductive, self dissipating thoughts, Regrets of the past become meaningless. Anxieties for the future a laughable joke and all excitements of the present a myth.

- 5) Become steady here, cheerful in living your life fully competent to face your challenges. Uncompromisingly live your chosen values and demonstrate to others.
- 6) Serve all, give all. Take nothing for yourself. Reduce yours demands. Learn to live an a bare minimum.
- 7) Moral values have a positive dynamism all of their own. They are not mere negative dont do, dont touch set of rules.
- 8) Be strong not merely a physical strength of a bull but subtle vitality of a calm mind. Diligence in its application, consistent in its logical thinking.
- 9) Moral living is the discipline that lifts one on to the spiritual path. Please dont try to live moral values as an imposition as a mechanical imitation of others, a mere physical adjustment in behaviour.
- 10) A moral man automatically lives his moral values just as a musicians. Ever keep faith in his voice to tone or tune while singing.
- 11) A morally strong person spends less of his mental powers in facing the day to day problems of his life. Therefore he conserve his potential mental vitality which he spends in his creative pursuits of study reflection and maditation.

हिंदू धर्मशास्त्रातील तीन मूल्यांवर त्यांची अत्यंत निष्ठा होती. ही तीन मूल्ये म्हणजे हिंदू धर्माची कोनशीला आहेत, असे ते मानतात. ही तीन मूल्ये म्हणजे सत्य, अहिंसा

व ब्रह्मचर्य. ह्या तीन पवित्र मूलाधारांवर भारतीय सांस्कृतीचे जीवन उंचावले आहे. मानवाच्या स्वतःबाबतच्या ह्यातीन मूलभूत कर्तव्य स्वरूप जीवनमूल्यावर व्यक्ती जीवन, गृहस्थी जीवन, जातीय जीवन, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय जीवनाची आखणी आहे, असे ते मानतात. ह्या तीनही मूल्यांची त्यांनी अतिशय समर्पक परिभाषा केली आहे.

१) सत्यम् (सत्यवक्तेपणा) :-

म्हणजे आपल्यातील आंतरिक बौद्धिक जगतावर नियंत्रण ठेवणारी वृत्ती बाह्य जगातून अनुभव संपादन केल्यावर आणि मनामध्ये ते विचार चांगले परिपक्व केल्यानंतर जेव्हा बुद्धी तो विचार पचविते व स्पष्टपणे एखाद्या निर्णय व अनुमानाप्रत येते तेव्हा त्या ज्ञानाच्या संदर्भात आपल्या ज्या बौद्धिक निष्ठा निर्माण झाल्या असतील त्याच्याशी प्रामाणिक राहणे हे सत्य होय.

२) अहिंसा :-

अहिंसा म्हणजे पाशवी वृत्तीने निर्दयपणे न मारणे होय. अहिंसा ही आपल्या हेतूच्या पातळीवर प्रभाव गाजवू शकेल अशी मनोवृत्ती होय. दुष्टांचा संहार व सज्जनांचे रक्षण ही भूमिका त्या मागे आहे. हे फक्त आपल्या कार्य हेतूच्या पातळीवर उपयोजावयाचे जीवन मूल्य होय. आपले कार्य हेतू अहिंसामय, कृपाळूपणे आणि शुद्ध असावयास हवे.

३) ब्रह्मचर्य (आत्मनिग्रह) :-

केवळ वैषेयिक भावनांचा निग्रह म्हणजे ब्रह्मचर्य नव्हे तर त्याच विषय वस्तुच्या क्षेत्रामध्ये तो ती ज्ञानेंद्रीय वावरतात तेव्हा त्याच्या कर्मावर संयमन करण्याच्या कडक धोरणाखाली जगले जाणारे जीवन म्हणजे ब्रह्मचर्य. यानुसार अति भाषण करणे, अति चालणे, आवश्यकतेपेक्षा एक घास जास्त खाणे हा आत्म संयमीत जीवनाच्या विरुद्धचा गुन्हा होय.

ब्रह्मचर्य हे शारीरिक पातळीवर अवलंबावयाचे जीवनमूल्य आहे, अहिंसा हे मनाच्या पातळीवर जगावयाचे मूल्य आहे व सत्य हे बुद्धीच्या पातळीवर जगावयाचे मूल्य आहे. जेव्हा मानव जीवनानुभवातून सदैव ज्ञान संपादन करण्यामध्ये दक्ष राहून अशा तऱ्हेचे परिपूर्ण

आत्म संयमी जीवन जगण्याचे शिकलेला असतो आणि स्वतःच्या हेतू मधील अहिंसा तत्वावर आधारलेले आणि स्वतःच्या ज्ञानाशी सत्य राखणारे आध्यात्मिक जीवन काही काळ जगतो तेव्हा ती उत्क्रांती सोपानाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत अति मानवाच्या टप्प्यापर्यंत उन्नत होईल. इतपत निसर्गाचा तो लाडका बालक बनतो. हा मार्ग मानवत्वा पासून देवत्वापर्यंतचा आहे. मूल्य संकल्पना संस्कारातून मनुष्यत्वातून देवत्वाकडे त्यांना उत्क्रांती अपेक्षित होती पण आधुनिक काळात मानव हा पशुत्वाकडे जात आहे. ह्याबाबत त्यांना अतिशय खंत होती. ह्या समस्या सोडविण्याचे मार्ग म्हणजे धर्म व तत्वज्ञान ह्यांचा योग्य मेळ असावा असे त्यांना वाटत असे. तत्वज्ञान जीवनाचा मार्ग दाखवितो. धर्म **know thy self** ची अनुभूती प्राप्त करून देतो. ह्यांचा मेळ सांगतांना गुरुदेव म्हणतात. **If the philosophy is right the religion will do good and be effective.** आज मानवी व्यक्तिमत्व विघटीत झाले आहे. विखुरले आहे. मानव हा स्वतःच्या जगताचा निर्माता आहे. ह्याच आशयाने आज जग जर दुःखी असेल तर ते मानवामुळेच आहे. ह्यामुळेच गुरुदेव प्रेमाचा सल्ला देतात. **"Cleanse your face with the soft towel of religion and you will find that the brilliance in the world is but a reflection of the brilliance within you** नैतिक जीवन, नैतिक प्रमाणके, धार्मिक सद्गुण, सांस्कृतिक मूल्य, ह्याबाबत अनेक जण चर्चा करतात पण त्याचे आचरण फार थोडे लोक करतात. आपले आंतरिक सौंदर्य हे नैतिक आचरणावर अवलंबून असते. हे आंतरिक सौंदर्य वाढविल्याशिवाय मानवी जीवन प्रकाशमान होऊ शकत नाही. मानवामध्ये जर **happiness** असेल तर तो समाजही आनंदी बनतो. मूल्याचे हे महत्व विशद करतांना गुरुदेव म्हणतात, **"The values that make him a happier man and healthier social beings in life, spreading love, service benevolence and cheer around are the religious values that are advised in the scriptures of world."** मूल्य अभिव्यक्तीचा वैज्ञानिक सिद्धांत ह्या ठिकाणी मांडण्यात आला आहे की, माणसाची बाह्य कृती ही त्याची बौद्धिक अभिव्यक्ती असते. त्याची बुद्धी ही **unhealthy values** ने परिपूर्ण असेल तर ते त्याच्या कृतीत उतरेल. ह्या **unhealthy values** चे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे करण्यात आले आहे. **Last passion, selfishness, anger, vanity** ह्या मूल्यांमुळे त्याच्या वर्तनात आंतरविरोध निर्माण होतो. तसेच गोंधळ व संघर्ष निर्माण होतो. ह्याचा परिणाम स्वरूप

समाजातही संघर्ष निर्माण होतो. जशी व्यक्ती असते तसाच समाज घडतो. गुरुदेव म्हणतात, **Individual perfection leads to total perfection.** व्यक्तिगत पूर्णत्व हे अखिल पूर्णत्वाचे साधन आहे. व्यक्तिला स्वतःचे काही आदर्श असायला हवेत. प्रत्येक धर्म हा उच्च आदर्श मूल्यांवर आधारीत असतो व तो ही आदर्श मूल्ये मानवालाही प्रदान करत असतो. हिच ह्या परिवर्तनीय जगातील शाश्वत मूल्ये असतात. जग बदलते पण ह्या मूल्यामध्ये बदल होत नाहीत. ही मूल्ये सनातन आहेत. ह्या ठिकाणी हा मुद्दा विविध उदाहरणांच्या माध्यमातून व्यक्त करण्यात आला आहे. ह्या सगळ्या परिवर्तनाच्या युगात काही **Fundamental values** मात्र अपरिवर्तनीय आहे. ह्या **fundamental values** ची परिभाषा गुरुदेवांनी अत्यंत समर्पक शब्दात, **Realise the fundamental values** ह्या लेखात केली आहे. ते म्हणतात, "**There are certain fundamental rules that govern the inner health of man and these are called by the spiritual as fundamental values**" मूल्यांची अतिशय समर्पक परिभाषा ह्या ठिकाणी देण्यात आली आहे.

आपण ह्या व्याख्येस अनुसरून जेव्हा **Fundamental Rule** कडे विविध धर्मांच्या दृष्टिकोनातून पाहतो तेव्हा आपणास प्रत्येक धर्मात वेगवेगळे नियम आढळतात. पण ह्या बाबतीत गुरुदेव अत्यंत व्यापक विचार करतात व म्हणतात की, विविध धर्मांचे विविध नियम म्हणजे, "**Shelf of Ideas**" आहेत पण त्यातील मूलभूत तत्व मात्र एकच आहे. **Fundamental Principle is one.** धार्मिक मूल्यांच्या संदर्भात गुरुदेव म्हणतात, "**Ethical and Moral Values that religion prescribes are all rules of conduct by which man can develop his personality integrity and gain his inward health with which he may enjoy the world more and also develop the strength and courage to meet his problems in life.**"

"**Imprating Values of Children**" ह्या लेखात प.पू. गुरुदेवांनी मूल्य व मूल्य रुजवण ह्या बाबतीत आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे व उद्याच्या जगाबद्दल आशावाद व्यक्त केला आहे. ह्या लेखात त्यांनी वर्तमानकालीन मूल्य रुजवणुकीवर विशेष भर दिला आहे. वर्तमान काळात आपण बालकांमध्ये मूल्ये रुजविली त्यांच्या सकारात्मक अभिवृत्ती

निर्माण केल्यात तर आपण सुसंघटीत उद्याची उभारणी करू शकू, असा आशावाद त्यांनी ह्या लेखात व्यक्त केला आहे पण हे **revolution** नसून **evaluation of countries culture social status** आणि **Individual character** आहे. एक लहान बालक संपूर्ण देशाचा इतिहास बदलू शकतो. कारण आजचा बालक हा उद्याचा नेता आहे आणि म्हणून **We must supply them with a vision** आणि म्हणून मूल्यसंस्कार हे सुरवातीपासूनची व्हायला हवेत व त्यांनी आपल्या कृती त्यानुसार चांगल्या की वाईट ह्या पडताळून पहायला हव्यात. ह्या बाबतीत ते विधान करतात, "**Never can children's education be complete unless we impart to them a true appreciation of the eternal values of life and also help open up their sense of beauty and rhythm their sense of aesthetics and ethics.**" "आपण बालकांना वळविण्याची, आकार देण्याची जबाबदारी घेऊन उद्याच्या जगाला सामोरे जाण्यासाठी त्यांना मार्गदर्शन करायला हवे." अर्थात अतिशय बालवयापासून मूल्यसंस्कारावर त्यांचा भर होता.

प.पू. गुरुदेवांच्या ४५२ व्या ज्ञानयज्ञाच्या निमित्ताने "**Value Based Education**" ही पुस्तिका चिन्मय मिशन, बोरीवली मुंबई येथून प्रकाशित झाली. ह्या पुस्तिकेत मूल्य शिक्षणाबाबत अनेक लेख प्रकाशित झाले आहेत. ह्या पुस्तिकेच्या अग्रेषणात प.पू. गुरुदेवांनी मूल्य शिक्षण, मूल्याधिष्ठीत शिक्षण ह्याबाबत अतिशय आग्रही भूमिका मांडली आहे व शिक्षणप्रणालीचे पुनर्मूल्यांकन करून ही शिक्षण प्रणाली मूल्याधिष्ठीत करण्याबाबत आग्रही भूमिका मांडली आहे. कारण ते म्हणतात, "**Today the world is moving in a direction that demands that we consider the educational system we expose. That we re-evaluate its approaches in depth and bring about the change in the system immediately. That change must be toward Value Based Education.**"

मूल्यशिक्षण :-

प.पू. गुरुदेवांनी मूल्याधिष्ठीत शिक्षणाची अत्यंत आग्रही भूमिका मांडली होती. "Immortal Values" ह्या लेखातील ह्या संदर्भातील त्यांचे वाक्य अतिशय महत्वाचे आहेत. ते म्हणतात, "It must be the duty of educationist to see that they impart to the growing generation not merely some factual knowledge or some wondrous theories but also Ideals of pure living and training in how to live those Ideals in practical life." ह्याच लेखात त्यांनी संस्कृतीची परिभाषा केली आहे आणि ह्या संस्कृतीची गुणवत्ता ही मूल्यांच्या आचरणावर अवलंबून असते, असेही नमूद केले आहे. तैत्तरीय उपनिषदातील दीक्षांत समारंभाच्यावेळीचे दीक्षांत भाषण हा मूल्यशिक्षणाचा पाया मानला असून त्यानुसार मूल्य शिक्षणाचे ६ घटक दिले आहे. ह्या घटकांचा उल्लेख "Garden of Life" ह्या पुस्तकातही करण्यात आला आहे.

आज व्यक्तीला सर्वत्र आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. मानवाची गुणवत्ता ही जीवनाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते आणि म्हणून गुरुदेव म्हणतात, "We must learn to regularise the quality of our thoughts and remodel the values we strive to cultivate in our personality." ह्यासाठी शिक्षणाची पुनर्रचना महत्वाची ठरते. शिक्षणाचे पुनर्मूल्यांकन महत्वाचे ठरते. शिक्षणाचे परिवर्तन मूल्याधिष्ठितेकडे आवश्यक आहे. ही बाब त्यांनी प्रकर्षाने मांडली आहे. ही जबाबदारी शिक्षणतज्ज्ञांची आहे. आपण आजच्या पिढीला केवळ ज्ञान किंवा सिध्दांत देऊन चालणार नाही तर 'Pure living' चे आदर्श त्यांच्या समोर आपणास निर्माण करावे लागतील व ह्यासाठी शिक्षकांच्या पुढील गुणांवर गुरुदेवांनी विशेषत्वाने भर दिला आहे.

- 1) The practice of what is right and proper.
- 2) Living up to the ideals that have been intellectually comprehended during the studes.
- 3) The spirit of self sacrifice and self denial.
- 4) Control of the sense.

- 5) Traquility of mind.
- 6) Practice of concentration.
- 7) Doing ones duty toward humanity towards ones children and grand children and towards society.

वरील गुणांचा उल्लेख तैत्तरीय उपनिषदात आला आहे. ह्या प्रवाहात शिक्षकांची भूमिका, त्याचा **attitude**, त्याने विद्यार्थ्यांसमोर प्रवाही ठेवणे अनिवार्य असते. "They did not for a moment pose as super human or as colossi of purity strength or divinity. The behave among the students as though they were mortals with all possible weaknesses that mortal is heir to." प्राचीन काळी गुरुची जी भूमिका होती त्यावर गुरुदेवांचा ठाम विश्वास होता ही भूमिका **Worker as a team, serving as preachers आणि nourshing the culture** ही आहे. शिक्षकांना सन्मान प्राप्त होण्याच्या दृष्टिकोनातून आदर प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने ही बाब महत्वाची आहे. मूल्य ही कृतीची बाब आहे. मानवाच्या कृतीतून तिचा सराव व्हायला हवा. कारण शेवटी **Culture perfection** ही बाब अत्यंत महत्वाची आहे. मानवाची प्रत्येक कृती त्याचा प्रत्येक श्वास हा आध्यात्मिक व सांस्कृतिकतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा असतो नव्हे जीवनाच्या प्रत्येक क्षणात त्याने आध्यात्मिकता व सांस्कृतिकता जपायला हवी. प्राचीन काळी ह्य बाबी कुटुंबातून प्राप्त होत असत. पण आज ही बाब घडत नाही म्हणून सद्गुणांच्या सरावाबाबत शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना योग्य सूचना द्याव्यात. ह्यासाठी '**Law of Giving**' चे संस्कार महत्वपूर्ण ठरतात. **Charity** च्या नावाखाली आज बाबी घडतात आहे त्याला गुरुदेवांनी **Social Suicide** असे नांव दिले आहे आणि म्हणून घेण्यापेक्षा देण्याची भावना ही विकसित व्हायला हवी. वेदांतातील मूल्य विचारांचे ६ प्रकारात वर्गीकरण गुरुदेवांनी केले आहे. हे पुढील प्रमाणे. अर्थात मानवाचा संबंध हा स्वः पासून विस्तारीत व्हायला हवा व तो वैश्विक व्हावा हाच दृष्टिकोन ह्या ठिकाणी मांडला आहे हा सहसंबंध पुढील प्रमाणे -

- 1) The individual himself
- 2) His relationship with others
- 3) His right action in the world

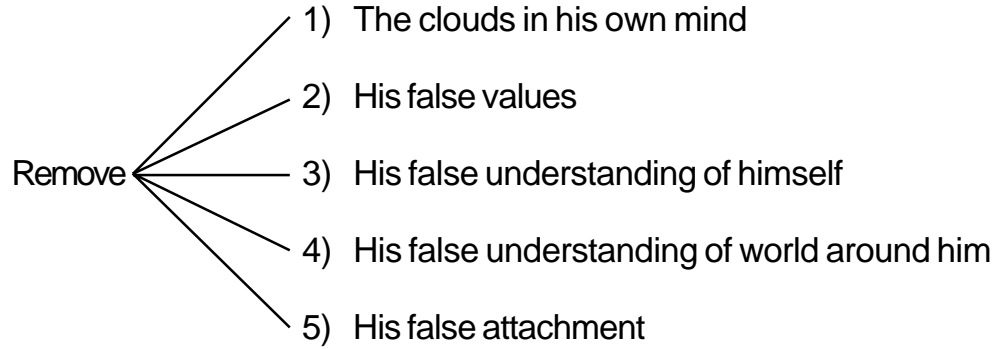
- 4) His attitude towards the eminent men of culture
- 5) The laws of charity
- 6) His duty to follow the eminent living men of his own times

वेदांतातील वरील ६ बाबींवर विशेष भर देऊन गुरुदेवांनी आपला मूल्य शिक्षणाबाबतचा दृष्टिकोन मांडला आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून लक्षात येते की, गुरुदेवांच्या दृष्टीने खालील बाबी ह्या अत्यंत महत्वाच्या होत्या.

१) हृदयशुद्धी	२) नैतिक जीवन व नैतिक सद्गुण
३) सांस्कृतिक मूल्य,	४) सृजनशील बौद्धिक मूल्य
५) व्यक्तिगत पूर्णत्व,	६) सार्वभौम पूर्णत्व,
७) धार्मिक तत्वज्ञान,	८) वर्तन संचाचे आचरण,
९) आदर्श व कृती ह्यातील समन्वय,	१०) मूळ वृत्तीचे उन्नयन,
११) नकारात्मकतेला सकारात्मकतेत परिवर्तित करणे,	१२) नीतिमत्ता व सद्गुण,
१३) नैतिक सौंदर्य व अनैतिकतेची घृणा,	१४) जग व स्वतःबाबतचे अनुमान,
१५) खऱ्या मूल्यांचे आचरण,	१६) अहंकी व्याप्ती,
१७) बुद्धीच्या शक्ती,	१८) Moral Living,
१९) Nobler tendencies,	२०) Self discipline,
२१) Demonstration of charity values,	२२) Positive dynamism,
२३) Strong physical, mental strength,	२४) शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक मूल्य
२५) मूल्य संस्कारातून देवत्वाकडे वाटचाल,	२६) मूल्यसंघर्ष व आंतरविरोध,
२७) Total perfection,	२८) अपरिवर्तनीय मूलभूत मूल्य,
२९) वर्तमानकालीन मूल्य रुजवणूक	३०) Quality of thought,
३१) Knowledge of theory of pure living,	३२) Qualities of teachers,
३३) Role of family, society, nation,	३४) Six aspect of relationship,
३५) भारतीय तत्वज्ञान व संस्कृती, आध्यात्मिकता,	३६) व्यक्तिमत्त्वाचा विकास,
३७) मूल्य संघर्षाचे मानसशास्त्र,	३८) शिक्षक विद्यार्थी सहसंबंध.

वरील सर्व बाबींवर दृष्टीक्षेप टाकल्यास लक्षात येते की, जीवनाच्या उच्च तत्वज्ञानावर आधारीत शिक्षण असावे हाच दृष्टिकोन गुरुदेवांचा होता. जर मानवी जीवनाच्या ध्येयाचे चुकीचे आकलन असेल तर अशी शिक्षण प्रणाली यशस्वी ठरत नाही. संपूर्ण शिक्षण प्रक्रियेतून मानवाला काय बनायचे आहे ह्या संकल्पना निश्चित असणे आवश्यक आहे. शिक्षण हे जीवनाचे प्रशिक्षण असते. शिक्षणातून बौद्धिक विकास महत्वाचा आहेच पण त्यात नैतिक शिस्त व चारित्र्य नसेल तर ते शिक्षण अर्थहीन होते. ते केवळ स्वार्थी व्यक्तीची मनोवृत्तीची निर्मिती करण्यास कारणीभूत ठरते आणि म्हणून शिक्षणातून सुंदर चारित्र्याची निर्मिती व्हायला हवी. आजच्या शिक्षण प्रणालीत ही बाब आढळत नाही. त्याबाबत गुरुदेवांना अतिशय खंत होती. ह्यासाठी सर्वप्रथम शिक्षकांनाही आध्यात्मिक प्रशिक्षण द्यायला हवे. विशेषतः विद्यार्थ्यांमधील काही प्रवृत्ती नष्ट करण्यासाठी शिक्षकाने सतत प्रयत्नशील रहावे. **"On true education"** ह्या लेखात गुरुदेवांनी ही रचना शिक्षकांकरिता देण्यात आली आहे. शिक्षकाबाबत ही भूमिका त्यांनी महत्वाची समजली आहे.

True Education

ही बाब आध्यात्मिक व मूल्य शिक्षणातून साध्य होणारी आहे. जर ह्या बाबीचे आचरण लवकर झाले तर मानवाचे जीवन सुंदर होऊ शकते. त्याचे व्यक्तिमत्व सुंदर बनू शकते. शिक्षकांना सुद्धा हे शिक्षण द्यायला हवे. ही बाब त्यांनी ह्याच लेखात नमूद केली आहे. **"The teacher are also given education in order, that they are entrusted with this science which is heart of the culture"**. ह्याकरिता उपनिषद व गीता शिक्षकांना शिकवायला हवी. गुरुदेवांनी स्थापन केलेल्या चिन्मय विद्यालयातून ही बाब साध्य

होते आहे. शिक्षकांना आपल्या विद्यार्थ्यांना योग्य वळण द्यायचे आहे. ह्याकरिता शिक्षकांचे Reward of true teacher is not a term of money but the fact that he has moulded and shaped and trained and let out in society student who will contribute to their glorious history of their community or nation. अशा शिक्षकांना आपल्याला घडवावेच लागेल. ह्यावर त्यांनी विशेषत्वाने भर दिला. शिक्षकांनी I am only school teacher ह्या विचार करायला नको. कारण गुरुदेव ह्याच लेखात शिक्षकांना सांगतात, "You are silently creating tomorrow's heroes the mighty men of action the creative people of tomorrow" शिक्षकाबाबतची ही भूमिका त्यांनी महत्वाची समजली आहे.

मूल्य संस्काराबाबत ते Beware the cheap gods ह्या लेखात म्हणतात, "(Tapovan Prasad - April 2002) Moral perfection can not be acquired by mere study values have to be constantly assimilated into our own personality until instinctively we come to live them in all our contacts with the outer world. This assimilation is possible only when we can steadily watch the play of such perfect moral values in the living behaviour and conduct of our teacher." नैतिक पूर्णत्व प्राप्त करणे हे त्यांच्या दृष्टीने महत्वाची बाब आहे.

‘जीवनज्योत’ ह्या पुस्तकात काही मूल्यांच्या अतिशय सखोल व्याख्या देण्यांत आल्या आहे. मूल्य शिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून हे पुस्तक अतिशय महत्वाचे आहे. ह्यात काही मूल्यांची परिभाषा केली ती पुढील प्रमाणे.

स्वातंत्र्य :-

स्वातंत्र्य हे मूलतः बुद्धीजन्य आत्मसंयमन व स्वयंशिस्त ह्यावर आधारीत असते. निसर्ग नियमांना धरून राहिल्यामुळे आणि इतरांच्या हक्काची जाणीव ठेवल्यामुळे स्वातंत्र्यावर बंधने पडतात तेव्हाच आपण शांती आणि समृद्धीच्या विशालतर क्षेत्रावर प्रगत होत जातो. आपल्या राष्ट्राची घटना आपणास स्वातंत्र्यास मान्यता देते पण त्याच सोबत अनेक

आदेश व नियम सुध्दा घटनेत समाविष्ट करते हे नियमच स्वातंत्र्यास अर्थ प्राप्त करुन देतात. विद्युत शक्ती वापरण्याची प्रत्येकाला मुभा असते. तरी सुध्दा विद्युत शक्तीशी संबंध राखण्यासाठी व त्यापासून लाभ मिळविण्यासाठी प्रत्येकाला विद्युत शक्तीच्या नियमाचे काटेकोरपालन करावे लागते.

आनंद :-

हे मानवाच्या दृष्टिकोनातून अतिशय महत्वाचे मूल्य आहे. प्राचीन काळापासून ह्या मूल्याला मूलभूत मूल्य म्हणून मान्यता मिळाली आहे. ह्याबाबत भाष्य करतांना ते म्हणतात, “मानवास होणारा अनंद ही व्यक्तिनिष्ठ आंतरिक घटना आहे. मनाची स्थिती व त्याने अनुभवलेला आनंद व दुःख ह्यात स्पष्ट व विशिष्ट नाते असते. मन जेव्हा विक्षेपित असते तेव्हा दुःख अनुभवाला येते आणि ते जेव्हा शांत असते तेव्हा आनंद मिळतो म्हणजेच सुख हे एखाद्याच्या मनः शांतीवरून मोजता येते. पण ही मन शांती व आनंद हा बाह्य भौतिक वस्तु अथवा इंद्रिय विषय ह्यावर अवलंबून नाही. असाही इशारा गुरुदेवांनी दिला आहे.

आत्मसंयमन :-

जीवनात यश आनंद व सार्थकता प्राप्त करायची असेल तर मानवाच्या ठिकाणी आत्मसंयमन ह्या गुणाची आवश्यकता आहे. व्यक्तिमत्व विकसनाकरिता सुध्दा ही बाब महत्वाची मानण्यात आली आहे. आत्म संयमनाला जो नैसर्गिक स्वातंत्र्यावरील बंधने समजतो तो वैफल्य नैराश्य निर्माण करणाऱ्या मानसिक दबावाला कारणीभूत ठरतो. ही बाब मग धर्मविषयक संकल्पनाबाबत तिटकारा निर्माण करते. मानवाचे व्यक्तिमत्व बहरून येण्यासाठी आत्मसंयमन ह्या गुणाची नितांत आवश्यकता आहे, असे ठाम प्रतिपादन त्यांनी केले आहे. कारण आत्मसंयमन ह्या गुणामुळे मानवाला धर्मज्ञांचे आकलन होते. उच्च आदर्श कळतात. मानवाचा आंतरिक विकास जसजसा वाढीस लागतो तसतशा त्याच्यातील क्षुद्र प्रवृत्ती आपोआप गळून पडतात व उच्च तर मूल्यांच्या आकलनाचा परिणाम म्हणून केलेल्या निम्नतर मूल्यांचा त्याग म्हणजेच मनाचे उदात्तीकरणाची प्रक्रिया ह्या ठिकाणी पूर्णत्वात जाते. ह्या ठिकाणी “मूल्यांचे आकलन” ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

आत्म संयमनाच्या ह्या मूल्यालाच ते ब्रह्मचर्य असे म्हणतात. हे मूल्य म्हणजे शरीर स्तरावरील अनुशासन होते. ब्रह्मचर्य म्हणजेच आपल्या सर्व विषयोपभोगाच्या संदर्भात आत्मसंयमाचे जीवन जगणे म्हणजे ब्रह्मचर्य होय. विषयोपभोगाचा संपूर्ण त्याग असा त्याचा अर्थ नव्हे. पण आपण आपल्या उपभोगाचे स्वामी असावे. त्यांना आपणावर कर्तव्य गाजवून आपणास त्याचे गुलाम बनवू नये. गुरुदेव म्हणतात, “जगाचा उपभोग घ्या पण जगाला तुमचा उपभोग घेऊ देवू नका!”

अहिंसा :-

मनाच्या स्तरावर आचारावयाचे हे मूल्य आहे. जीवनात इतरांशी येणाऱ्या आपल्या संबंधाच्या बाबतीत असलेला आपला मानसिक दृष्टिकोन असा त्याचा अर्थ समजावयास हवा.

सत्य :-

हे मूल्य बौद्धिक स्तरावरचे मूल्य आहे. माणसाने स्वतःच्या बौद्धिक निष्ठांशी प्रामाणिक राहून जीवन व्यतीत करणे हे सत्य ह्या मूल्यात अभिप्रेत असते. आपल्या निष्ठानुसार आचरण करणे ह्यातच मानवाचे श्रेष्ठत्व आहे.

जीवनाची इमारत ह्या तीन तत्वांवर उभी आहे.

व्यापकता :-

हे महत्वाचे मूल्य ह्याच पुस्तकात सांगितले आहे. मानवाने आपले सामर्थ्य वाढवावयास हवे. परिस्थितीशी संवाद राखून जीवन जगत त्याच्यावर प्रभुत्व मिळवावे. मानवाने वस्तु आणि घटना ह्या संबंधीचा आपला क्षुद्र अहंकेंद्रीत दृष्टिकोन ह्याच्या अंतिम होऊन जगाचे समष्टी स्वरूप मानव जातीची अखिल वैश्विक समस्याची विशालता आणि समग्रता ह्याची जाणीव ठेवण्याइतके मन व्यापक बनवून सुसंवादी जीवन जगता येणे शक्य असते आणि जेव्हा ही समग्र व सर्वात्मक दृष्टी विकसित होते आणि ती टिकून राहते तेव्हाच मानवाला व्यक्तिगत समस्या क्षुद्र वाटू लागतात. ह्या व्यापक दृष्टिकोनामुळे मानवाचे जीवन

सुसंवादी बनते व प्रत्येक क्षणी तो स्वतःला आपण एक संपूर्ण मानव जातीचे सदस्य आहे असे समजतो. 'आत्मविकासकी निर्देशिका' ह्या पुस्तकात त्यांनी काही मूल्यांचा उहापोह केला आहे. ती मूल्य म्हणजे प्रामाणिक पणा प्रामाणिक पणा ह्या मूल्याला त्यांनी विशेष प्राधान्य दिले आहे. प्रामाणिक व्यक्ती प्रत्येकाला आवडतात. त्याच्यावर सर्वच जण विश्वास ठेवतात. प्रामाणिक व्यक्तीकडे अशाप्रकारे जेव्हा लोक आकर्षित होतात. ह्याचाच अर्थ तयाला आपल्या आसपास प्रेरणादायी वातावरण निर्माण झाल्याची अनुभूती येते व चांगले कार्य करण्यासाठी तो प्रेरित होतो व मग प्रत्येक क्षेत्रात त्यांना यश प्राप्त होते.

We must ह्या पुस्तकात गुरुदेवांनी पुढील मूल्यांचा उहापोह केला आहे.

- 1) Character formation, 2) Freedom for rebuilding the future,
- 3) Harmony, 4) Happiness, 5) Spiritual faith and belief, 6) Positive approach, 7) Open mindness, 8) To discover, expectant, helpful, unselfish attitude in us, 9) Purity, love, chastity holiness, devotion and compassion in thoughts, 10) Confidence in oneself, 11) Quitness within, 12) Serenity in the mind, 13) Poise in the being, 14) Ready willingness to serve other,
- 15) Self improvement, 16) Self unfoldment, 17) Power, strength, 18) Developing the inner vitality, 19) Cheerfulness 20) Aspiration for nobler gains, 21) Goodness, 22) Clear and precise thinking, 23) Joyous expansion of amind, 24) Service, 25) Liberty to work, 26) Dedication, 27) Sacrifice, 28) Joy, 29) Fearlessness, 30) Polite conduct, 31) Greatness, 32) Spantaneity, 33) Perfection, 34) Physical health, mental harmony, spiritual happiness, 35) Secular values, 36) Joy of satisfaction, 37) Enthusiasm, 38) Patient, 39) Healthy optimism, 40) Perfect performance, 41) Abilities, 42) Efficiency, 43) Perfection, 44) Potentialities, 45) Creativeness, 46) Faith 47) Obidience, 48) Gentleness, 49) Humanity, 50) Temparance, 51) Courage, 52) Dynamism, 53) Convictions, 54)

Forgrance and attractiveness in action, 55) Conservative attitude and progressive attitude, 56) Peacefull prosperity, 57) Self confidence, 58) Faith in nobility, 59) Mental discipline, 60) Competency, 61) Quietness, 62) Justice, 63) Power of discrimination, 64) Spiritual outlook, 65) Lolty vision, 66) Wisdom, 67) Godhood, 68) Manhood, 69) Self confidence, 70) Tapas (spiritual austerity), 71) Dynamic charm (beauty of head and heart), 72) Self growth, 73) Integrity, 74) Self discipline, 75) Forgiveness, 76) Self control, 77) Kindness.

अशी विविध मूल्य ह्या पुस्तकात नमूद करण्यात आली आहेत.

Planet in crisis ह्या पुस्तकात Values ह्या लेखात Values ची संकल्पना स्पष्ट करतांना ते म्हणतात, "A thing by itself has no value a piece of wood at the road side has no values if some one takes in and carves a doll and gives it to a poor mans child it has value. एखादा जंग खाणाऱ्या लोखंडाच्या तुकड्याला मूल्य नसते पण त्या पासून चाकू बनविण्यास त्याला मूल्य प्राप्त होते. म्हणून A thing by it self has no value. The things + your efforts in it gives it a value. Raw material taken from the world has no value by itself. We use our technological knowledge, put efforts in to it and it becomes a thing that has a value and use to society.

प.पू. स्वामींनी मूल्य ह्या विचाराकडे धार्मिक व आध्यात्मिक वर्तन संच ह्या दृष्टीने बघतात व मानवी व्यक्तिमत्वामध्ये एकात्मता आणण्यासाठी व्यक्तिमत्वाचा पोत सुधारण्यासाठी ह्या मूल्यांचे आचरण अनिवार्य मानतात. ह्याचे कारण म्हणजे आज मानवाला अंतर्बाह्य आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. हे तोंड देतांना मूल्यांचे आचरण ही बाब महत्वाची आहे. मानव मूल्यांचे आचरण करतो म्हणजेच तो धार्मिक वर्तन संचाचे आचरण करित असतो.

वरील सर्व विवेचनावरून आपणास प.पू. गुरुदेवांची मूल्यविषयक दृष्टी लक्षात येते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे प.पू. गुरुदेव हे मूल्यविषयक पेक्षा प्रत्यक्ष मूल्यविषयक कृती अर्थात मूल्य जगण्याला ते प्राधान्य देतात. मूल्य जगण्यावरच जीवन विकास अवलंबून असतो ह्यावर त्यांचा ठाम विश्वास आहे. आंतरिक व्यक्तिमत्व विकसनाकरिता मूल्य आवश्यक असतात आणि म्हणून व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्समायोजनासाठी मूल्य शिक्षण ही त्याची मूल्य शिक्षणमागची दृष्टी होती असे आपणास म्हणता येईल वरील सर्व विवेचनावरून मूल्य शिक्षणाविषयक त्याची ध्येयाबाबतची दृष्टी आपणास लक्षात येते ती पुढील प्रमाणे -

१) व्यक्तिमत्वाचे पुनर्समायोजन :-

प्रत्यक्ष मूल्यांचे आचरण हे व्यक्तिमत्वाच्या गुणवत्तेचा पोत वाढविते. मानवाची क्रियाशीलता विकसित करते मानव अंतर्बाह्य सुंदर होतो.

२) सार्वभौम पूर्णत्व :-

मानवाला जे सार्वभौम पूर्णत्व पाहिजे असते ते मूल्याचरणातून प्राप्त होते. कारण मूल्याचरणाने केवळ आत्मिक बळच वाढत नाही तर मानवाचे सकारात्मक सद्गुण वाढीस लागतात. सृजनशील बौद्धिक मूल्य प्राप्त होते आणि त्याचे बाह्य आचरण हे अत्यंत संतुलित राहते. स्वतःचे असे तत्वज्ञान तो विकसित करू शकतो. स्वतःच्या जीवनास तो पूर्णत्वाची प्राप्ती देऊ शकतो. व्यक्तिगत पूर्णत्वातून त्याला सार्वभौम पूर्णत्वाची प्राप्ती होते.

३) मूलभूत मूल्यांचे आचरण :-

प्रत्येक धर्माच्या तत्वज्ञानाने काही मूलभूत मूल्ये मानवाला दिली आहेत. ही मूल्ये अमूर्त व सत्य आहेत. ह्या परिवर्तनीय जगात ती तग धरून असतात. ह्या मूलभूत मूल्यांच्या आचरणाने मानवाला धार्मिक व आध्यात्मिक अधिष्ठान प्राप्त होत असते. शिवाय ही मूल्य म्हणजे वर्तन रूप आहे. ह्याची त्याला जाणीव होते. मानवी व्यक्तिमत्वात एकात्मता आणण्यासाठी ह्या वर्तन संचाच्या आचरणाची आवश्यकता असते.

४) जीवन आनंदमय जगणे :-

मानवी मनात अनेक चांगल्या वाईट चुकीच्या अशा संकल्पना निर्माण झालेल्या असतात. ह्या संकल्पना वर्तनाच्या स्तरावर आल्यास त्या अचूक असतातच असे नाही आणि कृतीत चुका उत्पन्न झाल्यावर ही कृती आदर्शात आंतरविरोध निर्माण करते. हे दिव्यत्व जागृत झाल्याने मानवाने आदर्श व कृती ह्यांच्यात समतोल निर्माण होतो व त्यापासून त्याला आनंदाची प्राप्ती होते.

५) नकारात्मक प्रवृत्तीचे उच्चाटन :-

मानवामध्ये अनेक नकारात्मक प्रवृत्ती निर्माण होतात. ह्याचे कारण मानवाचे विचार व कृती ह्यातील आंतरविरोध. पण ह्या नकारात्मक बाबींना सकारात्मक बनविणे आवश्यक असते. आज मानवी मनात अनेक नकारात्मक बाबी उत्पन्न झाल्याने समाजात हिंसात्मक वातावरण निर्माण झाले आहे. परिणामी मानवी नकारात्मक वृत्ती ओळखणे ही बाब अत्यंत महत्वाची ठरते. अशा नकारात्मक वृत्ती ओळखून त्यांना सकारात्मकतेत परिवर्तित करणे ही बाब महत्वाची ठरते आणि ह्या साठी नकारात्मक भावनांच्या तिरस्कार करण्यावर भर देण्यात आला आहे. ज्याचा मानव तिरस्कार करतो त्याचे आचरण तो करीत नाही. सकारात्मक वृत्तीने त्याच्याजवळ नैतिक सौंदर्य निर्माण होते. पण त्याच सोबत अनैतिकतेची घुणाही निर्माण होते. नैतिकतेचे गुण मानवात निर्माण झाले की मग अनैतिकतेचे विचारांना त्याठिकाणी स्थान राहत नाही आणि मग व्यक्तिमत्वाभोवती निर्माण झालेल्या अनेक बंधनातून मानव स्वतःची सुटका करून घेऊ शकतो. नकारात्मक प्रवृत्तीचे उच्चाटन करण्याचा प्रभावी मार्ग म्हणजे नैतिक मूल्यांचे आचरण करणे आणि नैतिक मूल्य जगणे हा व्यक्तिमत्वातील दोषाचे निराकरण करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे.

६) स्वतः व जग ह्यातील अचूक सहसंबंध कळणे :-

मानवी जीवनाच्या उन्नतीकरिता व्यक्तिला स्वतःचे जगाचे व ह्या दोन घटकातील सहसंबंधाचे अचूक ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कारण स्वतः व जग ह्याबद्दल माणूस जेव्हा चुकीचे अनुमान काढतो तेव्हा तो मूल्यांची पायमल्ली करतो. मी सर्वच बाबतीत

श्रेष्ठ आहे, असा त्याचा पोकळ अहंकार वाढतो त्याच सोबतच माझ्यापेक्षा कुणीही श्रेष्ठ नाही ही भावनाही त्यांची वाढीस लागते व ह्या सर्व प्रकारात त्याची बुद्धी एक प्रकारची झाकोळली जाते व त्याचे व्यक्तिमत्व येथेच खऱ्या अर्थाने दुभंगावयास सुरुवात होते व आजुबाजुच्या परिस्थितीपासून तो खरा आनंद व सुख प्राप्त करून घेऊ शकत नाही आणि मग एक खोट्या मूल्यांचे आचरण ह्या व्यक्तीकडून घडू लागते व ही व्यक्ती आनंदी वातावरणातही दुःखाचाच अनुभव घेते. अशा प्रकारे अनेक व्यक्ती जेव्हा ह्या खोट्या मूल्यांचे आचरण करतात तेव्हा समाज हा विकोपाला जातो. खोट्या मूल्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त होते. मूल्य संघर्षाचे वातावरण समाजात निर्माण होते पण हा मूल्य संघर्ष टाळण्यासाठी मानवावर मूल्यांचे संस्कार होणे आवश्यक आहे.

७) व्यापक दृष्टिकोन बनविणे :-

मूल्यांच्या सरावाने मानवाचा दृष्टिकोन अत्यंत व्यापक बनतो.

८) सुप्तगुणांचे अभिव्यक्ती :-

गुरुदेवांचे मूल्य विषयक विचार हे प्रामुख्याने हिन्दु तत्वज्ञानात सांगितलेल्या मूल्य विषयक विचारांशी निगडित आहे आणि म्हणूनच मूल्य ही संकल्पना अनुभूतीच्या व आचरणाच्या स्तरावर त्यांनी विचार केला आहे. मानवातील सुप्त गुण व शक्तीची अभिव्यक्ती म्हणजे मूल्य अशीही संकल्पना त्यांनी मूल्यांबाबत व्यक्त केली आहे व ह्या सद्गुणांची अभिव्यक्ती करण्याची पात्रता मानवात निर्माण होणे ही बाब त्यांनी गरजेची मानलेली आहे. नितीमत्ता मूल्य ही बाब प्रत्येक व्यक्तीमध्ये सुप्त स्वरूपात असतेच फक्त तिचे प्रगटन होणे आवश्यक आहे. त्याचसोबत अनितीची घृणा असण्याबाबतची आवश्यकताही त्यांनी व्यक्त केली आहे. नैतिक मूल्य ही मानवाची क्षीण वृत्ती पुनरुज्जीवीत करणारी शक्ती आहे असे ते मानतात. ह्याच दृष्टिकोनातून नैतिक मूल्यांच्या आचरणात्मक बाबींवर त्यांचा विशेष भर आहे.

९) व्यक्तिमत्वातील आंतरविरोध दूर करणे :-

बाह्य भौतिक सुखाच्या लालसेने माणूस नितीमत्ता सोडून समाजात वर्तन करतो, त्याचा परिणाम असा होतो की त्याच्या शारिरीक, मानसिक, भावनिक वर्तनात विसंवाद निर्माण होतो. हा विसंवाद दूर करण्यासाठी मानवाला नैतिक मूल्यांची कास धरणे मूल्यांची परिभाषा जाणणे व त्याचे स्वरूप आपल्या जीवनात आचरण करणे ही बाब अत्यंत महत्वाची ठरते. कारण व्यक्तिमत्वातील आंतरविरोध हा समाजाचे स्वास्थ्य धोक्यात आणू शकतो. शिवाय सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांच्या घसरणीस तो कारणीभूत ठरतो. हा सर्व मूल्य संघर्ष टाळण्यासाठी मूल्य सराव हा गुरुदेवांनी महत्वाचा मानला आहे. मूल्य ही बाब कृतीची आहे आणि म्हणूनच त्याचा सराव होणे गरजेचे आहे.

१९) व्यक्तिमत्व विकास :-

प्रस्तुत प्रकल्पातील तिसऱ्या क्रमांकाचे उद्दिष्ट्य म्हणजे, “स्वामी चिन्मयानंद यांच्या व्यक्तिमत्व विकास संकल्पनेचे विश्लेषण करणे.” ह्या उद्दिष्ट्यास अनुसरून खालील प्रमाणे विश्लेषण देण्यात येत आहे.

व्यक्ती व व्यक्तिमत्व विकास ह्या बाबतचा आध्यात्मिक दृष्टिकोन प.पु. गुरुदेवांनी मांडला आहे. हा दृष्टिकोन सर्वकष तर आहेच पण त्याचसोबत तो वैश्विकही आहे व काल स्थल सापेक्ष ही आहे. व्यक्तिमत्व विकासाचा विचार करण्यापूर्वी प.पु. गुरुदेवांनी ‘आत्मबोध’ ह्या पुस्तकात जी व्यक्तीची परिभाषा केली आहे ती महत्वपूर्ण ठरते. ते म्हणतात, “अज्ञानाने दुषित झालेले आत्मतत्व आध्यात्मिक अज्ञान बुद्धीमध्ये विक्षेप व मनामध्ये चंचलता उत्पन्न करते. मन व बुद्धी हे उपकरण चैतन्याचा प्रकाश परावर्तित करते. मन बुद्धीची उपाधी लागलेले आत्मतत्व म्हणजे व्यक्तित्व होय.

एखादा मनुष्य वकील, वैद्य किंवा हमाल जरी असला तरी व्यक्तिमत्वाचे आंतरिक घटक तेच असतात. घेतलेले शिक्षण, केलेली उमेदवारी आणि अनुसरलेला व्यवसाय हीच केवळ निरनिराळी असतात. ते केवळ एकाच समाजाचे असतात. मानव समाजाचे असतात. पण प्रत्येकाची बाह्य ठेवण, वास्तव्याचे ठिकाण इतर सर्वांहून निराळे असते. त्याचप्रमाणे चैतन्य सर्वत्र तेच आहे. शरीराचा आकार, रूप, नाव काहीही असले तरी, भावनिक सौंदर्य बौद्धिक आकलन कितीही भिन्न दिसून आले तरी आत्मतत्व सर्वत्र प्राणीमात्रांमध्ये तेच असते. तरुण आत्मा, वृद्ध आत्मा, हिंदु आत्मा, ख्रिश्चन आत्मा असा भेद असत नाही. व्यक्तिमत्वाबाबतचा हा सर्वकष दृष्टिकोन त्यांनी मांडला आहे.

गीता अध्याय १ (अर्जुन विषादयोग) मध्ये ह्याबाबतचे विवेचन आले आहे. ह्या वरील भाष्यात त्यांनी व्यक्तिमत्वाबाबत केलेल्या भाष्याचा आशय पुढीलप्रमाणे आहे. मानवात शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व आध्यात्मिक असे चार प्रकारचे व्यक्तित्व असून ह्या चारही प्रकारच्या व्यक्तिमत्वाच्या एकात्मतेवर मानवाचा विकास अवलंबून असतो. चारही घटकांशी व्यक्तित्वे तादात्म्य हे भिन्न असते व त्यामुळे त्यांच्या प्रवृत्तीही भिन्न असतात. काही

लोकांचे शरीराशी तादात्म्य असल्यामुळे ते कर्मप्रधान असतात. काही मनाच्या भावनात्मक क्षेत्रात असतात म्हणून ते भावनाप्रधान असतात. तिसऱ्या प्रकारचे लोक बौद्धिक व्यक्तिमत्वाशी अधिक एकरूप आढळतात. अशा बुद्धीनिष्ठ लोकांना विचार प्रधान असणे आवडते. आपल्या आंतरिक घडणीमध्ये आणि रचनेमध्ये आपण सर्व आज परस्पराहून भिन्न आहोत. कारण आपल्या आंतरिक व्यक्तिमत्वाचे पाय म्हणजेच आपले मन आणि बुद्धी हे कधीच सारख्या मापाचे किंवा सारख्या शक्तीचे असत नाहीत. आपल्या मन आणि बुद्धीमध्ये ताळमेळ नसल्यामुळे व्यक्तिमत्व लंगडे पडते व परिणामी आयुष्यात येणारी चढती आव्हाने व कठीण संकटे त्यांना तोंड देण्यास आपण असमर्थ ठरतो. म्हणून भावना व बुद्धी ह्या उपकरणांना योग्य ते शिक्षण देऊन त्यांच्या सुसंवादात वाढ केली आहे. तोच परिपूर्ण मनुष्य होय. परिपूर्ण व्यक्तिमत्वामध्ये गीता अध्याय २ मध्ये विवेचन करतांना प.पु. गुरुदेवांनी नमूद केले आहे की, बाह्य विषयवस्तु शरीर व मन ह्यांनी बनलेल्या असतात. आपल्या व्यक्तिमत्वाचा ह्या परिघावर मनुष्याने घुटमळू नये. तर बुद्धीच्या स्तरावर रहावे व तेथून आपले स्वाभाविक पौरुष गाजवावे. मानवाच्या बुद्धीमध्ये सारासार विवेक करण्याची क्षमता आहे व म्हणून संपूर्ण जीवसृष्टीमध्ये मनुष्य सर्वश्रेष्ठ आहे आणि जोपर्यंत मनुष्य त्याच्यात असलेल्या ह्या खास उपकरणाचा उपयोग करीत नाही तोपर्यंत त्याच्या व्यक्तिमत्वात मानवाचा हा वारसाहक्क सांगण्यापर्यंत पोहोचत नाही.

‘विवेक चुडामणी’ ह्या आचार्यांच्या प्रकरण ग्रंथावर भाष्य करतांना व्यक्तिमत्वाची गुणवाचक संकल्पना प.पु. गुरुदेवांनी मांडली आहे. मानवाच्या व्यक्तिमत्व हे तीन गुणांनी युक्त असते व व्यक्तित्त जो गुण प्रबळ असतो ह्यानुसार त्याच्यात गुणसमुच्चय निर्माण होतो व तदनुसार त्याचे वर्तन घडते.

रजोगुण :- व्यक्तिमत्वात अविद्या प्रगट होते, मनात विक्षेप निर्माण करणारा अस्थिरता हा मायेचा गुण. काम, क्रोध, लोभ, दंभ, असुया, अहंकार, इर्ष्या, मत्सर इ.

तमोगुण :- वस्तु यथार्थपणे पाहिली जात नाही. मी म्हणजे शरीर मन बुद्धी असे समजून अधिकाधिक वासनांची निर्मिती, निर्णयाचा अभाव, विपरीत निर्णय एखाद्या गोष्टीच्या सत्यतत्वाबद्दल अस्पष्ट, कल्पना असूनही तिच्या अस्तित्वाबद्दल श्रद्धेची उणीव शंका यांच्याशी संबंध.

सत्वगुण :- पाण्याप्रमाणे शुद्ध जन्म मरणाचे जाणे येणे नाही. बुद्धी स्थीरपणे कार्य करते. साक्षात्काराच्या मार्गावर असते मोक्षेच्छा प्रबळ, अहंकार गळून पडतात. व्यक्ती सदानंद प्राप्त करतो. परमोच्च शांती समाधान परमसुख व परमार्थ निष्ठा.

ध्यान आणि जीवन ह्या पुस्तकात व्यक्तिमत्वाबाबत जे विवेचन केले त्याचा परामर्ष पुढीलप्रमाणे.

मानवाचे आंतरिक व्यक्तिमत्व महत्वाचे आहे. कारण मानव आपल्या आंतरिक जगतानुसार वस्तुतः आपले बाह्य जग जगतो. मानवाचे चारित्र्य व त्याचे व्यक्तिमत्व हे त्याच्या बाह्य जगताचे अनुभव निश्चित करित असतात. हे व्यक्तिमत्व केवळ बाह्य व्यक्तिमत्व नाही तर ते आतील व्यक्तिमत्व आहे.

मानवाने आपल्या ह्या आंतरिक व्यक्तिमत्वावर विजय मिळवायला हवा हे आत्मप्रभुत्व (**Self Control**) ज्याने प्राप्त केले नसेल तर त्याच्या बाह्य जीवनाची रचना कितीही कार्यक्षम केली तरी व्यक्तिला दुःखच प्राप्त होईल. ह्या युगात आपणास सर्वत्र विरोधाभास पहावयास मिळतो. हा विरोधाभास ही भौतिक युगाची देणगी आहे. ह्या विरोधाभासाचा कुणीही व्यक्ती व्यक्तिशः गौरव करित नाही. ह्या युगाचे वर्णन स्वामीजी पुढील शब्दात करतात. “प्रेमाचा ओलावा नसणारी जीवनाची इमारत निराशेच्या पिशाचाच्या आणि विपत्तीच्या राहण्याचा अडथळा म्हणून उभी आहे. सुधारणेच्या ह्या इमारतीच्या दरवाजावर स्वातंत्र्य शांतता व आनंद हे शब्द आपले प्रिय बोधवाक्य रक्तलांछित अक्षरात कोरले आहे.

प्राचीन वाडःमयात धर्मशास्त्रात **Science of living** चे विवेचन करण्यात येते. आजवर प्रत्येक धर्मशास्त्राने प्रत्येक तत्वज्ञाने एकच संदेश दिला आहे. तो म्हणजे **A Individual who has mastered himself is a master of the external world.** अर्थात ज्या व्यक्तिये स्वतःवर स्वामित्व मिळविले आहे. ती व्यक्ती बाह्य जगतावर स्वामित्व मिळविते.”

आज नेमकी ह्याच्या विरुद्ध परिस्थिती आढळते. आजच्या परिस्थितीचे विदारक वर्णन प.पु. गुरुदेवांनी पुढील शब्दात केले आहे. “आज प्रत्येक माणूस स्वतःच्या भोगलालसांचा दास बनला आहे. स्वतःच्या अनिर्बंध व्यक्तिमत्त्वाच्या बेफाम शक्तीमध्ये विदीर्ण झालेला तो एक उपकरण बनतो. त्याला बाह्य आव्हानांना प्रतिसाद देता येत नाही. आपल्या आयुष्यातील अनुभव तो समजसपणे पचवू शकत नाही. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाला पाय रोवायला त्याला बळकट आधार मिळत नाही. असा आधार नसलेला हा माणूस एखाद्या नांगर नसलेल्या उपेक्षित होडीप्रमाणे भरती ओहोटी येत असलेल्या समुद्रातील लाटांच्या प्रचंड पृष्ठभागावर वरखाली होत होत पुढे मागे जात जात कोणत्या तरी खडकावर आपटून स्वतःला नष्ट करून घेतो. अंतर्गत भंगाचे हे दुःख आणि धुमाकूळ घालणाऱ्या भ्रमंतीचा गोंगाट ह्या गोष्टी युगाचे वैशिष्ट्य आहे. ह्यावर एकच उपाय आहे आणि तो म्हणजे स्वतःवर स्वामित्व असणारे व्यक्तिमत्व निर्माण करणे.

पाश्चिमात्य तत्वज्ञान हे केवळ जीवनदृष्टी (**View of Life**) आहे. तर ह्या उलट पौरात्य तत्वज्ञान **View of Life** तर आहेच पण त्याहीपेक्षा **Way of Life** अधिक आहे. जेव्हा आपण आपल्या मनात उद्भवलेल्या विचारांच्या निर्मितीच्या प्रमाणावर स्थीरपकड मिळविण्याची शक्ती आपण वाढविली असेल आणि त्याचप्रमाणे जेव्हा त्याच्या प्रवाहाला बांध घालण्याचे आणि योग्य वळण लावण्याचे प्रभुत्व आपण मिळविले असेल तेव्हाच आपण पूर्ण विकसित मानव बनतो. आपल्या धर्मग्रंथात हा सिध्दांत फार पूर्वी मांडला होता. त्यानंतर उत्क्रांतीवादाचा जनक डॉर्विनने हाच सिध्दांत मांडला. **"Life is to be lived for the purpose of improving ourselves to reach the state of super man hood."**

मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घ्यावयास जेव्हा सुरवात केली तेव्हा असे आढळले की, प्रत्येक मानवाच्या ठिकाणी सुप्तावस्थेत असलेल्या असंख्य संभाव्यता आणि अव्यक्त सामर्थ्य

उघड करणाच्या विपूल आणि बहुमोल शोधाचा प्रत्यय आला. स्वविकास **Self Development** व स्वयंपुनर्शोध (**Self Rediscovery**) हा विकसित होण्याचा मार्ग आहे. ह्या शोध प्रक्रियेत ऋषींना शोध लागला तो "अनुभवांचा" आणि त्यांनी जीवनाची परिभाषा केली. "Life is a series of continous and unbroken experience of object." असेही निदर्शनास आले की, अनुभव हा तीन घटकांच्या अस्तित्वावर सिध्द होतो.

- 1) Experience - Subject
- 2) Experienced - object
- 3) Experencing - Relationship between subject and object.

वरील तीनही घटकांचे संशोधन केल्याशिवाय जीवन ही अनुभवाची मालिका आहे हे संधान पूर्ण होऊ शकत नाही. पण विज्ञानाच्या कक्षेत हे संशोधन येत नाही. कारण विज्ञान फक्त वस्तुरूप जगताचाच विचार करते. परिणामी मानवी जीवनात वैज्ञानिक शोधाणे आनंदाची निर्मिती होत नाही. कारण **Science in its inquiry is mainly extrovert and belives that happines can be brought in to our lives from the world outside philosophy is mainly introver in its inquiry and belives that the true happiness can only be brought in to our live from the world within.** आणि म्हणूनच अशा प्रकारच्या अन्वेषणात मानवी व्यक्तिमत्व आणि त्याची घडण आणि त्याचे व्यक्तिगत व सामुहिक आचरण ह्या घटकावर भर असतो.

आपल्यापैकी प्रत्येकजण हा देहधारी नाही हे सर्वप्रथम तत्वज्ञानाने मान्य केले. तत्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून पाहता आपल्यापैकी प्रत्येकजण आपल्यामध्ये अंतर्भूत असणाऱ्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक व्यक्तिमत्वाचा चतुरस्त्र व्यक्तिभाव आहे. डार्विनने उत्क्रांती प्रक्रियेचा कळस म्हणून अतिमानवाच्या पिढीची कल्पना केली होती. त्याचप्रमाणे अनेक आव्हानांच्या मालिकेने भरलेले हे जीवन जगायचे ते स्वतःला अतिमानवाची अवस्था प्राप्त होईपर्यंत. उत्क्रांत होत राहण्याकरिता जगायचे असते हे आपल्या उपनिषदांनी डार्विनच्या पूर्वी कितीतरी आधी सांगितले होते. "Theory of Spirituo-Physical Structure of Man" हा सिध्दांत प्राचीन ऋषींनी मांडला तो पुढीलप्रमाणे.

Theory of Spirituo-Physical Structure :-

प्रत्येक मानवात जीवन केंद्र असते. त्यामुळे मानवी देहात क्रियांचा उद्भव होतो. मन आणि बुद्धीला शक्ती देणारे हे जीवन केंद्र म्हणजेच प्राण होय. जीवनाचे हे दिव्य स्फुलिंग अथवा आध्यात्मिक केंद्र बिंदू ह्यालाच आत्मा असे म्हणतात. हे मानवातील चैतन्यतत्व होय. हे चैतन्यतत्व पाच कोशांनी वेढलेले असते. चैतन्यतत्व हे खरे व्यक्तित्व होय. हे कोष पुढीलप्रमाणे -

१) अन्नमय कोश (Food Sheath) :-

मानवी देहालाच अन्नमय कोश म्हणतात. अन्नमय कोशाची जाणीव जागृतावस्थेत मानवाला असते. माणसाने भक्षण केलेल्या अन्नापासून ह्या कोशाची निर्मिती होते. नियमित अन्न भक्षण केल्यानेच अन्नाने हे शरीर जीवंत राहते आणि मृत्युनंतर ते सडून जाते. त्याचे रूपांतर पुनश्च अन्नातच होते. अन्नातून निर्माण झालेला अन्नानेच पोसलेला व अन्नातच शेवट पावलेला हा अन्नमय कोश आहे. ज्ञानेंद्रिय व कर्मेन्द्रिये ह्या कोशातच असतात.

२) प्राणमय कोश (Vital Air Sheath) :-

श्वासोच्छ्वासाबरोबर जी हवा फुफ्फुसात येते ती आपल्या रक्तात मिसळून आपल्या भौतिक देहाच्या प्रत्येक पेशीपर्यंत जाऊन पोहोचते. प्राणमय कोश हा सर्व कर्मेन्द्रियांचे नियमन करतो.

३) मनोमय कोश (Mental Sheath) :-

मन म्हणजे संदेह, आनंद, कामना इ. इच्छा बाळगते आणि ते विचार रूपी ज्वालामुखीचा सतत विस्फोट करित असते. मन हे पाहिलेल्या किंवा ऐकलेल्या बाबींकडे झेप घेऊ शकते.

४) विज्ञानमय कोश (Intellectual Sheath) :-

आपल्या प्रत्येकात मन हे शंका घेणारा घटक असून बुद्धी हा निर्णय घेणारा घटक असतो. वस्तुतः मन जेव्हा निश्चित निर्णयापर्यंत येते तेव्हा त्याला बुद्धी म्हणतात.

बुद्धी ही मनापेक्षा सूक्ष्म असते. कारण पूर्वी न पाहिलेल्या प्रांतात बुद्धी भ्रमण करते. मन आणि बुद्धीलाच सूक्ष्म देह म्हणतात.

५) आनंदमय कोश (Bliss Sheath) :-

हा कोश अभाव रूप किंवा अविद्येचा बनलेला असतो. ह्या कोशात आपण सुबत्ता अवस्थेत असता हा कोश आनंदमय कोश आहे. कारण व्यक्तिकी आपल्या जागृतावस्थेत अगर स्वप्नसृष्टीत कोणतीही अवस्था असो गाढ निद्रेची अवस्था प्राप्त झाली की आनंद अनुभवास मिळतो.

वरील सर्व कोशात जीवनाचा जो केंद्र बिंदू असतो, तो ह्या पाच कोशाच्या रचनेचा गाभा असतो. हे सर्व एकत्रित होऊन आध्यात्मिक व शारीरिक व्यक्तिमत्व बनतात. सजीवाकडून प्रगट होणारी जाणीव शक्ती ही त्याच्या मनोमय व विज्ञानमय कोशावर अवलंबून असते. मन आणि बुद्धी जेवढ्या प्रमाणात निर्मल असतील तितक्याच अधिक प्रमाणात व्यक्तिमधून प्रकाशमान होणारे जाणीवत्व अधिक तेजस्वी असते. आपल्या ह्या पंचकोशाच्या अतीत होऊन जीवन केंद्र असणाऱ्या आत्मतत्वाची अनुभूती होणे हे मानवी जीवनाचे ध्येय आहे. आपल्यात प्रत्येकामध्ये वरील सर्व व्यक्तिमत्वाची गर्दी झालेली असते. ह्या नात्या आवरणाशी तादात्म्य साधून आपण सतत दुःखी होतो.

व्यक्तिमत्वाच्या ह्या पंचकोशांना स्वतंत्र अस्तित्व नसते. अन्नमय कोश व प्राणमय कोश ह्यांनी मिळून स्थूल शरीर बनते. मनोमय कोश व विज्ञानमय कोश - सूक्ष्म शरीर, आनंदमय कोश - कारण शरीर.

व्यक्तिमत्वाचे हे पाच कोश म्हणजे अचेतन प्रकृती होय. परंतु प्रकृती स्वतः जड व अचेतन असते. अचेतन प्रकृतीपासून जरी मानव झाला असला तरी तो सचेतन तर आहेच पण सभोवतालच्या जगाबाबत सजग आहे. ह्यावरून हे स्पष्टच आहे की, त्याच्यामध्ये प्रकृती व्यतिरिक्त प्रकृतीला चेतना आणि जाणीव देणारी अन्य काही तरी वस्तु असली पाहिजे. हे चैतन्यतत्व म्हणजे आत्मा होय. हे आत्मतत्व परिपूर्ण व आनंद स्वरूप असते. आपल्या आयुष्यात आनंदाचे क्षण येतात पण त्याचबरोबर दुःखाचे कडवट क्षणही येतात. कारण आपल्या

अचेतन आवरणासह आनंद उपभोगण्याचा प्रयत्न करतो. पण ह्या परिपूर्ण आनंद स्वरूपाची प्राप्ती करून घ्यायची असेल तर ह्या पाचही कोशाचा विचार करायला हवा. व्यक्तिमत्वाच्या ह्या पाच कोशाच्या अध्यारोपाचा विवेक करणे व आपल्या आत्मतत्वाचे ज्ञान प्राप्त करून घेणे हाच खरा पंचकोश विवेक आहे. हाच खरा व्यक्तिमत्वाचा विकास आहे. ही **All round Development of Personality** ची संकल्पना आहे.

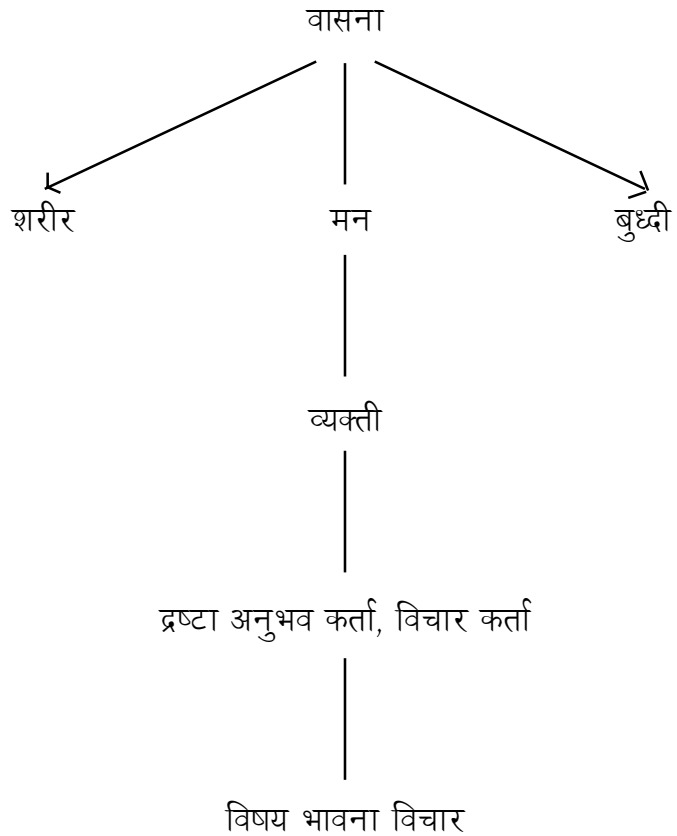
व्यक्तिच्या प्रत्येक अनुभवात व्यक्तिचे चारही व्यक्तिमत्व समाविष्ट असतात. प्रत्येक मनुष्य त्याच्यामधील अधिकाधिक सूक्ष्म व्यक्तिमत्वाच्या प्राप्तीकरिता स्थूलतर व्यक्तिमत्वाचा त्याग करण्यास तयार असते. उदा. एखाद्या ओळखीच्या व्यक्तिसाठी जर तुम्हाला तुमच्या इंद्रियांचा त्याग करावयास सांगितला तर तो आपण नाखुष असतो. पण तिब्र वेदना निर्माण करणारा व्रण किंवा तुमच्या शरीरावर निर्माण झाला तो आपण काढून टाकतो. बौद्धिक समाधानासाठी आपण देहाचा त्याग करावयास तयार असतो. जेव्हा जेव्हा मनुष्य आपल्या बुद्धीला पटलेल्या दृढ निष्ठांनी भारावलेला असतो. तेव्हा ध्येय साध्य करण्याकरिता कितीही शारीरिक कष्ट करण्याची त्याची तयारी असते. अशाप्रकारे मानसिक समाधान हे शारीरिक सुखापेक्षा श्रेष्ठ असते. व्यक्तिमत्व जेवढे सूक्ष्म तेवढे मिळणारे सुख जास्त असते. अर्थातच सूक्ष्म व्यक्तिमत्वाशी तादात्म्य होतांना आपण सहजच स्थूल व्यक्तिमत्वाच्या स्तरावर होणाऱ्या सुखदुःखाच्या अतीत जात असतो. म्हणूनच शारीरिक दृष्ट्या आरोग्य संपन्न मनाने आनंदी बुद्धीने तिक्ष्ण आणि आत्मिक दृष्ट्या स्थीर अशा सामर्थ्यवान माणसांचा समाज निर्माण होऊ शकतो.

जेव्हा स्थूल व्यक्तिमत्व पूर्णत्वाने तृप्त होते तेव्हाच केवळ सूक्ष्मतर व्यक्तिमत्व प्रस्थापित होऊ शकते. जोपर्यंत एखादा भुकेलेला असतो तोपर्यंत त्याच्या भावनात्मक स्वभावाचा त्याच्या हृदयात कोंडमारा होत राहतो. पोट जेव्हा भरलेले असते तेव्हा अंतःकरण आपले प्रेम, ममता यांचे भावनात्मक समाधान मिळविण्याची अपेक्षा करण्यात मोकळे असते. जेव्हा शारीरिक व भावनिक अंग शांत असते किंवा तात्पुरते तरी समाधानी असते तेहाच बुद्धी आपले कार्य पूर्णपणे करू शकते. माणसाच्या शारीरिक अथवा भावनिक व्यक्तिमत्वात जर न्यूनता अगर अपूर्णता असेल तर तो त्याच्या भावनिष्ठ व बौद्धिक क्षमतेच्या कार्यक्षम क्रिडेला आव्हान

करण्यास आणि वळण लावण्यात समर्थ नसतो.

वरील सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येते की, व्यक्तिमत्त्वाचे चार स्तर असतात. शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक ह्या चारही स्तर हे क्रमाने सूक्ष्म होणारे आहे. व्यक्तिमत्त्व हे स्थुलाकडून सूक्ष्माकडे विकसित होणारे असते. म्हणजेच व्यक्ती जेव्हा सूक्ष्मतेकडे वाटचाल करतो तेव्हा त्याचा व्यक्तिमत्त्व विकास होतो. सूक्ष्म होणे म्हणजे विकसित होणे अशी आपणास व्यक्तिमत्त्वाची परिभाषा करता येते.

“अपनी क्षमता को पहचानो” ह्या स्वामी चिन्मयानंदाच्या पुस्तकात जे पुस्तक ब्र. पवित्रानंदा ह्यांनी संपादीत केले आहे. ह्यापुस्तकात “व्यक्तिमत्त्व” संकल्पनेचे विस्तृत विवेचन आढळते. मानवी व्यक्तिमत्त्वाचे यंत्र विज्ञान ह्यात देण्यात आले आहे ते पुढीलप्रमाणे -

व्यक्तिमत्त्वाचे स्वरूप

मानवाची क्रियाशीलता हीच त्यांच्या जीवनाची अभिव्यक्ती आहे. मानवाचे कर्म मानसिक शक्ती व मानसिक योग्यतेवर अवलंबून असते. मन म्हणजे विचारांना प्रवाह, मनाची गुणवत्ता ही विचारांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून आहे आणि म्हणून व्यक्तिमत्वात मन ह्या घटकाला प्राधान्य आहे. मनाच्या माध्यमातून आपण जगाची कल्पना करतो. मानवाच्या वासनांची अभिव्यक्ती शरीर, मन व बुद्धीच्या माध्यमातून विषय भावना व विचार ह्या स्वरूपात होते.

म्हणूनच शारीरिक, मानसिक व भावनिक स्तरावर ज्या ज्या समस्यांवर आपण तोंड देतो त्या त्या आपल्या वासनेचे प्रतिफल आहेत. दृढता, संकल्प शक्ती, आत्म संयम आणि बुद्धीमत्ता ह्यांच्या आधारावर आपण आपल्या भविष्याचा निर्माता होऊ शकतो.

व्यक्तिमत्व विकास आणि वातावरण (Personality Development and Environment) :-

विकासाचा प्रारंभ हा घरापासून होतो. बालवय हे अतिशय संस्कारक्षम असे वय असते. प्राथमिक ६ वर्षांचे संस्कार हा व्यक्तिमत्व विकासाचा मुलाधार आहे. म्हणून गुरुदेव म्हणतात, "Catch them young".

- u व्यक्ती आपल्या कर्मानुसार ज्या गुणाचे रोपण करतो. त्याला त्याच स्वरूपात प्रतिक्रिया प्राप्त होतात. (As you sow, so you reap)
- u चांगल्या वर्तनाचा विकास करण्यासाठी व्यक्ती मनाचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे.
- u बालकांमध्ये विद्यमान असणाऱ्या शक्तिंना बाधक ठरणारी शिस्त प्रक्रिया ही नसावी.
- u बालकांनी प्रेम आणि सुरक्षिततेच्या भावनेतूनच शिस्त ही प्राथमिक स्तरावर बालकांना शिकवावी.
- u कुटुंबातील परस्पर प्रेम, आदर व संयमित मानवीय संबंध हा व्यक्तिमत्व विकासाचा मौलिक आधार आहे.

शालेय वातावरण (School Environment) :-

बालकांकरिता शालेय वातावरण म्हणजे कौटुंबिक वातावरणाचाच विस्तार आहे. ते मित्र व इतर ज्येष्ठांच्या नव्या संसारात प्रवेशित असतात. तेथे त्यांची जीवनमूल्य दृढ होतात. काही मूल्य संग्रहीत होतात. राग, द्वेष इत्यादी भावनांचीही निर्मिती होते. इच्छा, ज्ञान कम, संकल्प विकसित होतात आणि व्यक्तिमत्त्वाची घडण व्हायला सुरवात होते. वैयक्तिक प्रयत्न, एकाग्रमन, गहनचिंतन, दृढ निश्चय आणि उद्देशांची संगती हे मूलभूत गुण व मूल्ये व्यक्तिमत्व विकासास सहायक ठरतात. श्रवण व ग्रहण क्षमता विकसित झाल्यास जीवनातील कोणताही अनुभव हा उत्तम शिक्षकाचे कार्य करतो आणि म्हणूनच शिक्षण म्हणजे शाळेत जाणे व पदवी संपादन करणे असे ठरत नाही. "Education is not just going to school and getting a degree humility nobility and dignity are the expressions of true education."

सामाजिक वातावरण (Social Environment) :-

समाज हा व्यक्तिमत्व विकास व विस्ताराचा आधार आहे. सद्यस्थितीत सामाजिक वातावरण असे आहे की, त्यात समायोजन साधणे कठीण होते. अपेक्षा वाढतात आणि सामाजिक संपर्काच्या माध्यमातून इच्छितवस्तु प्राप्त करून त्यांचा संचय करणे व त्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा वापर करण्याची संधी उपलब्ध करतात. मानव समाज हा यंत्रवत आहे व व्यक्ती व समुदाय त्याचे घटक आहेत. जर हे घटक कमजोर किंवा विखुरलेले असतील तर हे यंत्र व्यवस्थित काम करणार नाही. समाजाची कार्यकुशलता ही व्यक्तीची कार्यदक्षता आचरण आणि चारित्र्य ह्यावर अवलंबून आहे. अनेक व्यक्तींनी समाज बनतो. म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तीने आदर्श सामाजिक मानव म्हणून आपले व्यवहार करावयास हवेत. ह्यासाठी व्यक्तीचे जीवन धर्म परायण व सदाचारी असावे.

सांस्कृतिक वातावरण (Cultural Environment) :-

निवड करण्याचे स्वातंत्र्य हाच मनुष्याच्या आपली क्षमता शोधण्याचा आणि विकसित करण्याचा आधार आहे. आज आपण ज्याचा सामना करतो ते त्याचे प्रारब्ध आहे

आणि आपण कसा सामना करतो तो आमचा वर्तमान काळातील पुरुषार्थ होय.

u व्यक्ती काय बनू शकतो ही व्यक्तित्व व स्वकल्पनांच्या संकल्पनेवर आधारीत आहे.
What we face is the product of past. How we face is an expression of self effort at the present moment.

u ज्यांना आपण लाभदायी व सुंदर मानतो. त्याच गुणांना विकसित करण्याची आपली प्रवृत्ती असते.

आपल्यातील सर्वोत्तमाचा शोध, आणि त्यानुसार आपले व्यक्तित्व घडविणाऱ्या ह्या मार्गावर आपले निर्णय आपल्या प्रवृत्ती, राग आणि द्वेष, आपणास आनंद प्रदान करणारी मूल्य ह्यांचा प्रभाव असतो. काही लोक सात्विक, काही राजसिक तर काही लोक तामसिक विचारांचे असतात. मनाच्या जडणघडणीनुसार आपण अपेक्षित सुख संतोष सांभाळण्याची आशा करतो व त्याचवेळी आपण काही वस्तुकडे आकर्षित होतो आणि काही वस्तुपासून दूर राहतो आणि म्हणूनच संस्कृतीमध्ये भिन्नता उत्पन्न होते.

धार्मिक वातावरण (Religious Environment) :-

खरा धर्म मानवाला मानव निर्मितीची कला किंवा न्यायसंगत जीवन जगण्याचे विज्ञान शिकविण्यात सहाय्यभूत ठरतो. True Religion helps ones to learn the art of man making or science of Right Living.

u आमचे मन जेवढे सभ्य असेल तेवढेच आपण अनुशासीत असतो.

u धर्म हा उच्च ध्येय निर्धारणाची प्रणाली, निवडीची पध्दत व मनाला अनुशासीत ठेवण्याची पध्दत आहे.

u धर्माचा अर्थ आहे आत्मविकास व आत्मज्ञान प्राप्त करण्यासाठी स्वतःला घडविणे.

u धर्म हा योग्य पध्दतीने विचार करणे, न्यायपूर्वक कार्य करण्यास आपले मार्गदर्शन करतो.

u विज्ञान आनंदाच्या क्षेत्राची परिभाषा करतो तर धर्म आनंदाच्या विषय वस्तुची

परिभाषा करतो. योग्यता कशी प्राप्त करावी हे धर्म आपणास शिकवितो तर कार्यकुशलता कशी प्राप्त करावी हे विज्ञान आपणास शिकवितो.

u धर्म हा जीवनापासून भिन्न नाही. पण जीवनास पूर्णपणे स्थितरित करतो. आत्मविकासासाठी अंतर्निरीक्षण करण्याबाबत आपले दोष शोधण्याबाबत, दोषांचा त्याग व सद्गुणांची स्थापना शिकवितो. **Religion does not transcent life but it transforms life.** धर्माची शिकवण. **Introspect daily - Detect diligently - Negate ruthlessly - Substitte wisely - Grow steadily - and be happy, free, find healthy.**

u प्रत्येक वातावरण आपल्या मानसिक क्षमतेचा सदुपयोग चांगल्या विचारांना विकसित करण्यासाठी करावा.

u विचार म्हणजे आमचे चारित्र्य व संस्कृती ह्याची अभिव्यक्ती आहे. अनुशासीत मनातूनच सुसंस्कृत विचार प्रस्फुटीत होतात.

u आमच्यासाठी सर्वश्रेष्ठ काय आहे हे समजण्यासाठी मनाची रचना समजणे आवश्यक आहे.

u आजूबाजूच्या परिस्थितीतून सर्वश्रेष्ठत्वाची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य व्यक्तिला मिळायला हवे.

u व्यक्ती हा परिस्थितीचा शिकार व्हायला नको.

u जो व्यक्ती योग्य व कुशल असतो. ज्याचे विचार सकारात्मक असतात व ज्याच्या कृती ह्या लाभ दायक असतात तो स्वतःच्या भाग्याचा निर्माता व परिस्थितीचा स्वामी बनतो.

u आपल्या आंतरिक स्थितीनुसार व आंतरिक शक्तीनुसार कार्य करतो. त्यावरच आपल्या कार्याची सफलता अवलंबून आहे. सफल जीवनाच्या निर्मितीसाठी मानवीय साधनाचा शोध, मानवीय साधनांना विकसित करणे व त्यांचा योग्य उपयोग करण्याची कला आपण शिकली पाहिजे.

u आपण स्वतःला बनवू शकतो अथवा बिघडवू शकतो. ते आपल्यावर अवलंबून आहे.

आपल्या विवेकाने चालण्याचे स्वातंत्र्य आपणास आहे.

- u सुसंस्कृत व्यक्तीस, स्वतःबाबत, जगताबाबत व दोघांमधील संबंधाबाबत योग्य ज्ञान असते.
- u मनाला सुसंस्कृत बनविण्यासाठी मानवाला आपल्या मनाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करावी लागेल. ह्यासाठी आपल्या मनातील विक्षेप कमी करावे लागतील व मनाची दिशा अंतर्मुख करून आनंदाच्या स्रोताकडे वळवावी.

मानवी व्यक्तित्वातील सुप्त गुण मिळविणे. (Tapping the Human Potential) मानवातील आंतरिक क्षमता व तीचा शोध ही बाब व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टिकोनातून महत्वाची आहे. ह्या दृष्टिकोनातून खालील तीन घटकांचा विचार गुरुदेवांनी केला आहे.

- १) स्वप्रतिमा (Concept of Self Image)
- २) प्रार्थना, उदात्तीकरणाची प्रक्रिया (Prayer Process of Sublimation)
- ३) मानवी पूर्णता (Human Fulfillment)

वरील तीनही घटकांचे विवेचन गुरुदेवांनी खालील प्रमाणे केले आहे.

Concept of Self Image :-

मानवी देह हा जर इमारत असेल तर त्याचे विचार ही त्या इमारतीच्या वीटा आहेत, असे म्हणावयास हरकत नाही. सकारात्मक विचार समाजात मानवाचा नैतिक स्तर उंचावतो. पण तरीही आयुष्यात असे प्रसंग येतात. ज्यावेळी आपण स्वतःला बेकार समजावयास लागतो आणि ह्या हीन विचारापायी आपण दुःखी होतो. आपण आपली तुलना इतरांसोबत नकारात्मक दृष्टिकोनातून करतो आणि आपण जास्त निराश बनतो व प्रत्येक बाबीची चिंता करतो. भूतकाळाबाबत चिंता, भविष्याबाबत भय आणि वर्तमान काळातील आपल्या क्रियाबाबतचे प्रतिफल ह्याबाबत आपण चिंतीत असतो. ह्या सर्व बाबी आपले Vision आणि Outlook ह्यांना झाकाळून टाकतात. **How to break this wall of ignorance?** ह्यावर उपाय म्हणजे सकारात्मक विचार वृद्धीगत करणे.

आपले मन स्थीर, कुशल आणि प्रभावपूर्ण बनविण्यासाठी आम्हाला वेळोवेळी आमच्या मानसिक गुणांची पडताळणी करावी लागेल. आपल्या विचारांचा, वेळेचा व शक्तीचा उपयोग आपण कसा करीत आहोत. ह्याबाबत आपल्याला सावध रहावे लागेल. ज्या मुद्यांवर व सिध्दांतावर आमचा दृढ विश्वास आहे. त्याचा आपल्या आचरणात वापर करण्याचे साहस आपल्यात हवे. तसेच आपणास केव्हा? काय? कसे? कृती करायची आहे ह्याबाबत विवेकही असायला हवा. विचारांच्या कट्टरतेचा त्याग करावा लागेल.

By careful self-policing detect the wrong tendencies. Eliminate them, through constant and willful effort. Develop positively and thus come to be the God of your own future life. Be a God.

प्रार्थना - उदात्तीकरणाची प्रक्रिया :-

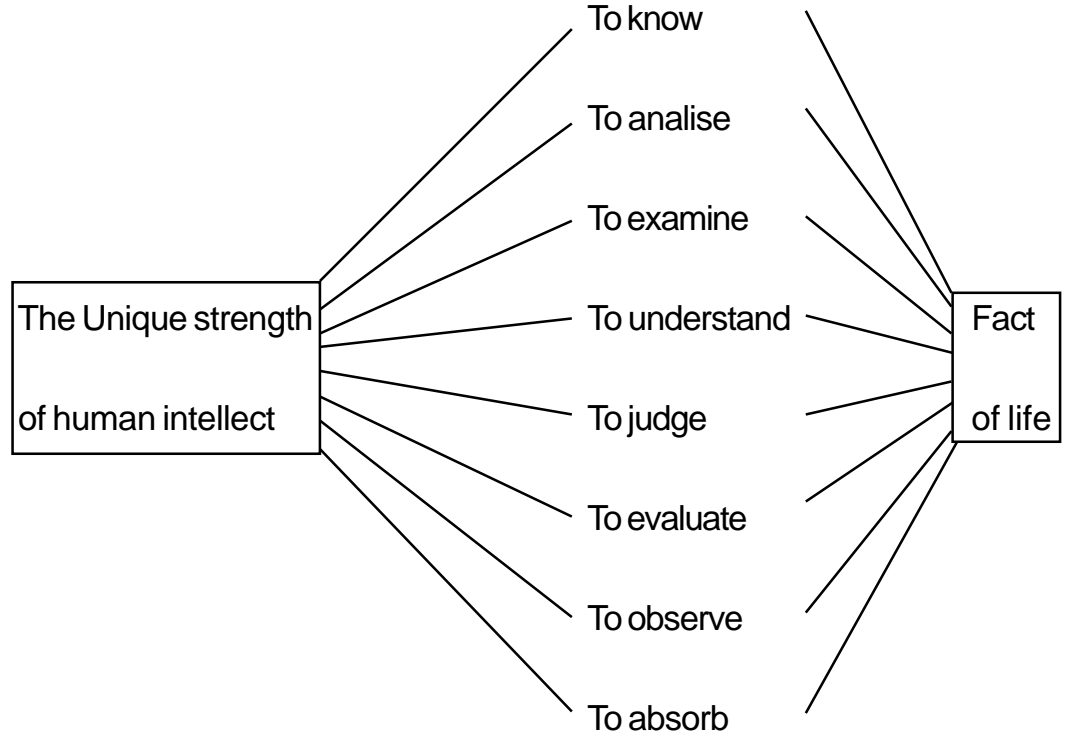
ईश्वरावरील विश्वास हा सकारात्मक व साहसी दृष्टिकोन विकसित करण्यास सहायक ठरतो. आंतरिक संतुलन आणि शांतीचा अनुभव मानवात आंतरिक दृढता व शक्ती निर्माण करतो. **Prayer help us to integrate the different layers of our personality and sublimate or purify our thoughts by controlling their quality, quantity and direction.**

मानवी मन राग आणि द्वेष ह्यात निरंतर झुलत राहते. मनवाची वृत्ती सुखाकडे जाण्याची व दुःखापासून दूर पळण्याची असते. मानव जेव्हा आपल्या बदलत्या वृत्तींना पकडून ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा शांत मनाच्या माध्यमातून प्राप्त होणाऱ्या सहज आनंदापासून तो दूर जातो व आपल्या नकारात्मक विचारात तो फसतो व कोणतेही इतर समाधान प्राप्त होत नाही ही भावनिक अस्थिरता मग अशांतीचे कारण बनते. परिणामी मानवी मनावर ताण उत्पन्न होतो. शरीर कमजोर पडते. मनाची अवस्था दयनीय व बुद्धी अक्षम बनते पण ह्या विक्षिप्त मनाला पुनश्च शक्ती प्रदान करण्यासाठी इश्वराप्रती आत्मसमर्पणाची भावना वाढीस लावावी लागेल. आपल्या वास्तविक स्वरूपास आत्मसमर्पित करून मानसिक शक्ती वाढविता येते. सुखी व सार्थक जीवनासाठी ही बाब आवश्यक आहे.

मानवी पूर्णता (Human Fulfillment) :-

मानवाला अशी उपकरण (शरीर - मन - बुद्धी) प्राप्त झाली आहेत. जीच्या माध्यमातून मानव शक्तीचे आवाहन करू शकतो. We need to regulate and direct the mind to become more and more attuned to the perfection of our true identity.

बुद्धीमत्ता, विवेक स्वातंत्र्य व निवड करण्याचे स्वातंत्र्य हा मानवीय संबंधाचा आधार आहे. मानवी बुद्धीत पुढील क्षमता आहे.

मानवी बुद्धीची क्षमता

मनाला स्वतःच्या सकारात्मक शक्तीची जाणीव असते. कोणत्याही आव्हानांचा सामना करण्याच्या सुप्त शक्तीची जाणीव मनाला असते.

मन आणि बुद्धीच्या ह्या अवस्थेत असणारा व्यक्ती नकारात्मक विचारापासून दूर राहतो. आपल्या जीवनातील वास्तविकता निर्भयपणे स्विकारतो व सत्याच्या मार्गावर

चालण्यासाठी तो दृढ निश्चयी होतो. Once an individual has discovered and fully developed an in domitable integrity in himself he finds he is a master of every challenge and it all his efforts. We observe a self assurance which is both captivatinny and rewarding.

व्यक्तिमत्वाचा समग्र विकास (Total Personality Development) :-

व्यक्तिमत्वाचा समग्र विकास मांडत असतांना प.पु. गुरुदेवांनी सर्वप्रथम व्यक्तिमत्व विकसनाच्या आड येणाऱ्या बाबी सांगितल्या व ते अडथळे कसे पार करायचे ह्यावरही उपाय सांगितला आहे. मानव जाणून घेण्यास उत्सुक असतो की मी कोण आहे? ह्यासाठी खालील मूलभूत गोष्टीची गरज आहे.

- 1) The basic structure of human personality. (the subject in us)
- 2) The proper understandign o fthe world. (the object)
- 3) The right guidelines for relating oneself with the world.
(Subject object relationship)

मानवी व्यक्तिमत्वाचे जेव्हा आपण विश्लेषण करतो तेव्हा आपणास आढळते की, मानवी व्यक्तिमत्वाचे चार स्तर असतात. १) शारीरिक, २) मानसिक, ३) बौद्धिक, ४) आध्यात्मिक.

मन आणि बुद्धीच्या सामंजस्यातूनच इंद्रियामध्ये ताळमेळ शक्य आहे. When the entire personality is streamlined (our desire, thoughts and actions in unison) then we have an integrated expression.

पण अशा प्रकारचे समायोजन मानवी व्यक्तिमत्वात आढळत नाही. The inner conflict created at various levels of our own personality are the obstacles to the achievement of the chosen goal or objective.

The Vision of Life ह्या पुस्तकात त्रिगुणाच्या आधारे व्यक्तिमत्व ही संकल्पना ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धी **fortitude happiness** ह्या संदर्भात मांडण्यात आली आहे. भारतीय आध्यात्मातून निघणाऱ्या ह्या संकल्पना गीतेच्या १८ व्या अध्यायाचा आधार घेऊन प.पु. गुरुदेवांनी मांडली आहे.

मानवी व्यक्तिमत्वाच्या बाबतीत एक बाब महत्वाची आहे. ती ही की मानवी व्यक्तिमत्व हे गूढ शक्तीचे प्रगटीकरण असते. ह्याबाबत प.पु. गुरुदेव म्हणतात, “मानवी जीवनाचा सदुपयोग तेव्हाच आहे जेव्हा मानव आपल्यातील गूढ शक्तीचे प्रगटीकरण करेल आणि आपल्या कृतीचे नियोजन आप्रकारे करेल की ज्यायोगे ही शक्ती प्रगट होईल. प्रश्न हा नाही की आमच्यात किती प्रकारच्या योग्यता आहेत. पण ह्या बाबीचे महत्व आहे की आपण आपल्या योग्यतांना किती विकसित करतो आणि त्याचा उपयोग कोठे व कसा करतो, केव्हा करतो. सफल आणि यशस्वी व्यक्ती तीच आहे. जी आपल्या किमान एका योग्यतेचा उपयोग करून त्याला व्यावहारिक रूप देते.”

जीवनज्योत ह्या पुस्तकातील १८ व्या “कोणत्या गोष्टींनी मानव घडतो” ह्या प्रकरणात प.पु. गुरुदेवांनी मानवाच्या भावना आणि बौद्धिक श्रद्धा ह्यांच्या गुणात्मकतेमधील व त्यांच्या जडण घडणीतील फरकावरून मानवाची श्रेणी तयार होते, असे नमूद केले आहे. मानवाची ही श्रेणी म्हणजेच त्याची भावना व बुद्धी ह्यांच्या आधारावर अभिव्यक्त होणारे त्याचे व्यक्तिमत्व होय. ते पुढीलप्रमाणे -

१) अश्वमानव :-

बाह्य जगताची जाणीव नसते. ज्ञानहीन बाह्य जगताची जाणीव व बोध अस्पष्ट.

२) वनस्पती मानव :-

सुस्त प्रकृती, जगाविषयीच्या त्याच्या प्रतिक्रिया ह्या केवळ जगात आपले अस्तित्व टिकविण्या पुरत्या असतात. विवेकाचा मुळारंभ असतो. भावनांचा अभाव असतो.

ह्या व्यक्ती अती झाले म्हणजेच प्रतिक्रिया व्यक्त करतात. ते कधीही परिश्रम, विधायक कार्य करू शकत नाहीत.

३) पशुमानव :-

मानवामध्ये कामना प्रेरित, लालसी व अहंप्रेरित अहंकेंद्री सदैव बहिर्मुख, मुलाबाळांसाठी, उपभोगासाठी झगडण्यात, मिळविण्यात व संचय करण्यात मग्नता, कर्म, विवेक आकलन ह्याएवजी भावना, अंतःप्रेरणा ह्यांनी प्रेरित.

४) मनुष्य मानव :-

विश्वात्मक प्रेमाची जोपासना करतात आणि स्वतःया श्रेष्ठ बुद्धीमत्तेच्या प्रेरणेनुसार कर्मांमध्ये सतत मग्न असतात. असेच मानव हे मानवाची प्रतिष्ठा दर्जा ह्यावर हक्क सांगू शकतात.

ह्याच पुस्तकातील १९ व्या प्रकरणात (मानवातील सारसत्व) मध्ये व्यक्तिमत्त्वाची तादात्म्यता व्यक्त केली आहे. मानवातील व्यक्तिमत्त्वातील चार स्तरांपकी ज्या स्तराशी तो तादात्म्य पावतो. त्यानुसार त्याचे गुण धर्म अभिव्यक्त होतात. प्रत्यक्ष वर्तनावरून ते निरीक्षण करता येतात.

१) प्राकृतिक व्यक्तिमत्त्वाशी तादात्म्य :-

भावना व बौद्धिक तादात्म्य विरहीत असा शरीर धारण करणारा प्राणी वैषैयिक समाधनाकरिता जगतो. संपत्ती साठविणे, जमा करणे ह्या झगड्यात स्वतःला गुंतवून घेतो. हा सदैव विक्षेपित व कामनांनी ग्रस्त राहतो.

२) भावनिक व्यक्तिमत्त्वाशी तादात्म्य :-

इतरांच्या कल्याणाचा विचार करतो. इतरांबद्दल बंधुत्व व प्रेम, ज्यांच्यावर तो प्रेम करतो त्यांच्याकडून तो मागार घेतो.

३) बौद्धिक व्यक्तिमत्वाशी तादात्म्य :-

विवेक वाढीस लागतो. भावना शारीरिक सुखाच्या तृष्णा विरुन जातात. उदा. बौद्धिक कल्पनेने पेटलेला शास्त्रज्ञ ज्यावेळी कार्य मग्न असतो त्यावेळी इतर घटकांशी त्याची तादात्म्यता कमी असते.

४) चैतन्ययुक्त व्यक्तिमत्वाशी तादात्म्य :-

चैतन्य केंद्र असणारे जाणीवतत्व हे मानवी व्यक्तिमत्वाचा गाभा आहे. त्याच्याच भोवती शरीराच्या मनाच्या कृती फिरत असतात. ते मात्र चक्राच्या आन्याप्रमाणे अचल असते. ह्या अपरिवर्तनीय तत्वाशी जेव्हा मानवाचे तादात्म्य होते तेव्हा इंद्रिय बोध भावना आणि विचार ह्यांच्या बदलाचा चमत्कारांनी तो दबून जात नाहीत. पण सर्वांचापरमश्रेष्ठ अधिपती होतो. अशा मनुष्याचे बौद्धिक उद्योग, भावनिक आसक्ती आणि शारीरिक क्षुधा ह्या साहजिकच फलोत्पत्ती होतांना सुकून पडणाऱ्या पाकळ्याप्रमाणे गळून पडतात.

भौतिक शरीर हा मानवी व्यक्तिमत्वाचा स्थूल भाग असतो. त्याच पंच ज्ञानेंद्रिये व पंचकर्मेन्द्रिये असतात. देहाचे रूप व आकार व्यक्तिनुसार बदलतात. परंतु ती ज्या मूलद्रव्याचा ती बनलेली असतात ती द्रव्ये व अवयवांची कार्ये ही सर्वांच्या बाबतीत सारखीच असतात. तसेच सर्वांत सूक्ष्म घटक म्हणजे मानवाच्या एकूण व्यक्तिमत्वाचा गाभाच असलेले जीवनतत्व ते ही सर्व मनुष्य मात्रांमध्ये सारखेच असते. मानवातील बदलणारा घटक म्हणजे मन आणि बुद्धी होय. मनाचे संस्करण व बुद्धीचे प्रबोधन करून मानवी व्यक्तिमत्व उत्क्रांत बनविता येते. ह्या कार्यात त्याला धर्माचे सहकार्य मिळते.

आज मानवाच्या बाबतीत मन व बुद्धीची फारकत झाल्याचे आपल्या निदर्शनास येते. त्यामुळे त्यात विशेष विवेक असत नाही. मन व बुद्धीची गुणवत्ता आणि तिचा पोत ज्यांना वासना म्हणतात. वासनांना आकार देणे व त्यांची पुनर्बांधणी करणे म्हणजेच व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन होय. मन आणि बुद्धीची जडणघडण ही त्यांच्या वासनांवर आधारीत असते. वासना शुध्द केल्यामुळे मन बुद्धी योग्यप्रकारे सुसंवादी व परिपूर्ण होतात. व्यक्तिमत्वाची ही पुनर्रचना राष्ट्राच्या पुनर्रचनेकरीता राष्ट्र उभारणी करिता आवश्यक असते.

व्यक्तिमत्त्वाच्या ह्या तीनही स्तराला धर्म संकल्पनांनी ज्या शिस्तच्या संकल्पना लागू केल्यात त्यांचा पुनरुच्चार प.पु. गुरुदेवांनी आपल्या व्यक्तिमत्व विकास संकल्पनेत केला आहे.

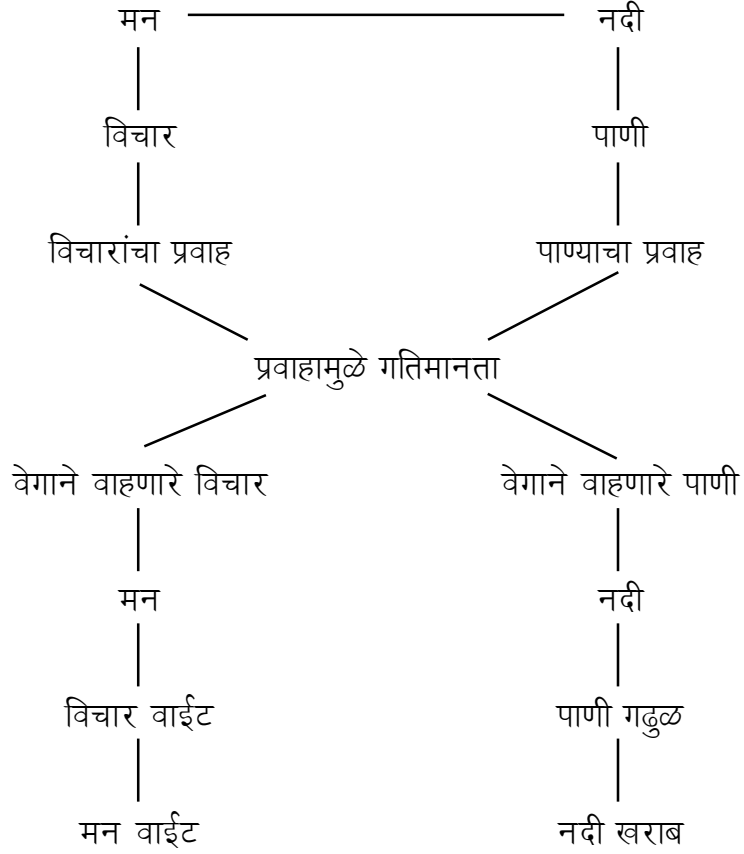
शारीरिक स्तर	-	ब्रह्मचर्य
मानसिक स्तर	-	अहिंसा
बौद्धिक स्तर	-	सत्य

व्यक्तिमत्त्वाचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण Psychological Analysis of Personality :-

मानवातील मानसशास्त्रीय व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन प.पु. गुरुदेवांनी भारतीय तत्वज्ञानाच्या आधारे अतिशय शास्त्रशुद्ध केले आहे. मानवी मन तीन विचार अवस्थांमध्ये कार्य करित असते.

मानवी मनाच्या अवस्था		
सत्व	रज	तम
(शुद्ध व श्रेष्ठ)	(विकारवश व अस्वस्थ)	(मंद व क्रियाहीन)
	मानवी व्यक्तिमत्व	
	(तीन गुणांचे संमिश्रण)	
संतुलीत आनंद,	मन अस्वस्थ व क्षुब्ध	निद्रा, आळस आणि
प्रसन्न व निर्मितीक्षम	विकारवश व महत्वाकांक्षी	प्रमाद
समचित्तता प्राप्त झालेल्या	कामना व भावना	हेतुची सुसंगती नाही
मनाची अवस्था	ह्यात व्यग्र	भावनांची मार्दवता नाही
		कर्माची श्रेष्ठता नाही
		मन व बुद्धी
भावनांचे उपकरण		विवेकाने निर्णय घेते
	स्थूल बुद्धीमत्ता	सूक्ष्म बुद्धी
	भौतिक विज्ञानाचे क्षेत्र,	प्रकृति व चैतन्य
	वस्तुजगत	पारलौकिक ऐहिक
		ह्यातील विवेक

मानवी व्यक्तिमत्वातील जे महत्वाचे घटक ते म्हणजे मन आणि बुद्धी. ह्याबाबत स्वरूप स्पष्ट करतांना प.पु. गुरुदेवांनी अतिशय सुंदर रूपक मांडले आहे ते म्हणतात, “नदीचे पाण्याशी जे नाते तेच मनाचे विचारांशी असते. जसे नदी म्हणजे केवळ पाणी नव्हे तसेच मन म्हणजे केवळ विचार नव्हे. नदी बनत असते ती पाण्याच्या प्रवाहामुळे. अगदी त्याचप्रमाणे विचारांच्या प्रवाहामुळे मन निर्माण होत असते. अशाप्रकारे निर्माण झालेले मन आपल्यामधील दिव्य आत्मतत्वाला झाकून टाकते. दोन्हीही उदाहरणांमध्ये प्रवाहामुळे शक्ती व गतीमानता निर्माण होते. नुसता जलसंचय मग तो कितीही मोठा असो तो अचेतन गतीहीन व स्थीर असतो. किंबहुना तो जेव्हा प्रवाहीत होतो तेव्हाच त्यास गतीमानता व शक्ती प्राप्त होते. अगदी त्याचप्रमाणे ज्याच्या कडून आपण जे अनुभवत असतो ते सकृत्दर्शनी नित्य स्थिर आणि सत्य वाटणारे जग प्रलंबीत होत असते. असे एका मागोमाग एक ह्याप्रमाणे वेगाने वाहणारे विचारच मन निर्माण करीत असतात. सर्व बाजूंनी पसरणाऱ्या जलप्रवाहाला नियंत्रित करून बंधारा बांधून तो नियंत्रित करून त्याला अटकाव करणे हा आपला प्रयत्न असायला हवा. नदीचा किनारा भक्कम करून ते साधत असतो. विचारांच्या नदीबाबत प्रवाहाची दिशा निश्चित करणारा घटक म्हणजे बुद्धी होय. नदीचा पोत पाण्यावर तसेच मनाचा पोत विचारांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. जसे मन तसा मनुष्य. म्हणून माणसाचे मन बदलल्या खेरीज माणूस बदलू शकत नाही व विचारांची जडणघडण होऊ शकत नाही. वरील मुद्दा पुढील आकृतीवरून अधिक लक्षात येतो.

व्यक्तिमत्त्वाची गुणवत्ता निर्धारित करणारे घटक

मानव आपल्या सूक्ष्म व्यक्तिमत्त्वाच्या प्राप्तीकरिता स्थूल व्यक्तिमत्त्वाचा त्याग करावयास तयार असतो. मानसिक समाधान व बौद्धिक समाधान हे मानवाच्या शारीरिक समाधानापेक्षा श्रेष्ठ असते. शरीरसुखापेक्षा श्रेष्ठ असते. व्यक्तिमत्त्व जेवढे सूक्ष्म तेवढे त्याचे सुख अधिक असते. कारण सूक्ष्म व्यक्तिमत्त्वाशी तादात्म्य होत असतांना आपण न कळत दुःखाच्या अतीत जात असतो. ह्यातून व्यक्तिमत्त्वाचे सुसंघटीकरण होते. सुसंघटीत व्यक्तिमत्त्वाच्या निर्मितीतून शारीरिक दृष्ट्या आरोग्य संपन्न मनाने आनंदी, बुद्धीने तिक्ष्ण, आत्मिकदृष्ट्या स्थिर असा सामर्थ्यवान माणसाचा समाज निर्माण होतो.

मन आणि बुद्धीच्या आधारे मानवाचे वर्गीकरण पुढील प्रकारे घडून येते.

- १) बुद्धीपेक्षा मन प्रभावी
- २) मनापेक्षा बुद्धी प्रभावी

- ३) मन आणि बुद्धी तुल्यबळ
- ४) मन आणि बुद्धी विकसित नाही

व्यक्तिमत्त्वाची परिपूर्णता ही आत्मविकासात आहे. सुसंघटीत व्यक्तिमत्त्वाची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) प्राप्त करणे, जवळ बाळगणे, मिळविणे, साठवणूक करणे, खाणे उधळणे, झोपणे, प्रजनन करणे, केवळ अशा प्रकारच्या जीवनाच्या तिरस्कार येण्या इतपत घृणा निर्माण होते व मग तो उच्चतर जीवनकार्य उदात्त हेतू शोधू लागतो.
- २) स्वतःच्या घराच्या भिंतीच्या पलीकडे आपल्या प्रांताच्या सिमारेषेच्याच नव्हे तर आपल्या देशाच्या सरहद्दी पलीकडे पाहण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते.
- ३) ज्ञानाची व भावनाची सूक्ष्मता वाढीस लागते.
- ४) मानवात उपलब्ध असणाऱ्या जीवनाचे तो संशोधन करू लागतो.
- ५) स्वतःच्या जीवनविषयक कल्पनेत पशु व वनस्पती ह्यांच्या साम्राज्याच्या जीवनाची अभिव्यक्ती यांचा सुध्दा ते समावेश करतात.

व्यक्तिमत्त्व उन्नत बनविण्याचा मार्ग :-

शरीर मन आणि बुद्धी हे तीनही उपकरणे व्यक्तिमध्ये भिन्न वैशिष्ट ठेवतो. परिणामी व्यक्तिमत्त्वात बदल, फरक आढळतो. प्रत्येक व्यक्तिचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असते. ह्या तीनही उपकरणाच्या माध्यमातून जीवनाचा परिपूर्ण अनुभव घेण्याची कला शिकायला हवी. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची पुनर्बांधणी करण्याची प्रक्रिया “आत्मविकासकी निर्देशिका” या पुस्तकात प.पु. गुरुदेवांनी मांडली आहे. ते म्हणतात, “आंतरनिरिक्षण ही आत्मविश्लेषण व त्या योगे व्यक्तिमत्त्व पुनर्बांधणीकरिता आवश्यक प्रक्रिया आहे. प्रत्येक दिवशी ह्या प्रक्रियेचा सराव करण्याबाबत त्यांनी सल्ला दिला आहे.” Introspect, Detect, Negate, Substitute अशी चतुःसूत्री ह्याकरिता ह्यांनी सांगितली आहे. ही प्रक्रिया संपल्यानंतर As soon as a

weakness is apprehended and defected substitute its opposite virtue in your personality.

ही व्यक्तिमत्वाची पुनर्स्थापना आहे.

Introspect	-	daily
Detect	-	diligently
Negate	-	ruthlessly
Substitute	-	wisely
Grow	-	steadying and

Be happy, free and immortal

Be a God Man

हा व्यक्तिमत्वाचा विकास गुरुदेवांना अपेक्षित आहे.

आपल्या व्यक्तिमत्वात मानवाने स्वतः समन्वय कसा घडवून आणावा याबाबत विस्तृत विवेचन गीता अध्ययन ५ (ध्यानयोग) मध्ये श्लोक क्र. ५ चे विवेचन करित असतांना प.पु. गुरुदेवांनी अतिशय प्रभावीपणे सांगितला आहे. 'उद्धरेत आत्मानाः आत्मानं !' ह्या शब्दावरील त्यांच्या भाष्यामध्ये याबाबतचे विवेचन आढळते.

“स्वतःमध्ये सुप्तावस्थेत असलेल्या उच्चतर अशा सांस्कृतिक व आध्यात्मिक पदापर्यंत मानवाला जर आपली स्वतःची उन्नती घडवून आणायची असेल तर त्याने स्वतः मधील निम्न स्तराला स्वतःमधील खऱ्या शाश्वत केंद्रस्थानी असलेल्या अधिक पूर्णावस्थेप्रत उन्नत केले पाहिजे. प्रत्येकाचे स्वतःमध्ये आदर्शासंबंधी एक चित्र असते. आपल्यापैकी प्रत्येकामध्ये स्वतः संबंधी ही बौद्धिक धारणा स्पष्ट असते. परंतु दुर्दैवाने हा आदर्श फक्त विचारांच्या क्षेत्रातच राहतो आणि तो कार्याच्या क्षेत्रात उतरत नाही. आपण कसे असावे यासंबंधी बौद्धिक पातळीवरील अतिशय स्वच्छ व स्पष्ट चित्रही आपल्यापुढे असू शकेल. परंतु मानसिक आणि शारीरिक पातळीवर मात्र आपल्या आदर्श विचाराच्या जणु अगदी विरुद्ध

आपण वागत असतो. “आदर्शातील मी आणि प्रत्यक्षातील मी ह्यांच्यात असलेले हे महदंतर हेच मनुष्याच्या पूर्णतेपासून झालेले अधःपतन मोजण्याचे प्रमाण आहे. स्वतःमध्ये काटेकोरपणे तपासून पाहिले तर आपणास असे आढळून येईल की, आपण बौद्धिक पातळीवर नैतिक दृष्ट्या भक्कम, पूर्ण सदाचारी, शारीरिक दृष्ट्या प्रेमळ व सामाजिक दृष्ट्या शिस्तप्रिय असे आपण कसे असावे ह्याबद्दलचे आदर्श चित्र स्पष्टपणे आपल्यासमोर असते. पण आपल्या भावभावनांच्या मानसिक स्तरावर आपलीच आसक्ती, आवडी निवडी, रागद्वेष, प्रेम, ईच्छा आकांक्षा, आपल्याला आशा दाखवून निराश करीत असतात.

जोपर्यंत व्यक्तिला स्वतःमधील ह्या दोन व्यक्तिमत्वाची जाणीव होत नाही तोपर्यंत कोणताही धर्म त्याच्यासाठी उपयोगाचा नाही. स्वतःमध्ये द्विधा व्यक्तिमत्व आहे असे जर एखाद्या व्यक्तिला आढळून येईल आणि स्वतःमधील उच्चस्तर भागा इतकाच निम्न स्तराचा भागही जर त्याला तितकाच दैदिप्यमान व निष्कलंक राखायचा असेल तर त्याला धर्माचे पालन करावेच लागेल.

आपली बुद्धी म्हणजे व्यक्तिमत्व प्रगट करण्याचे उपकरण आहे. त्या उपकरणाशी आपल्यातील निम्नस्तराच्या व्यक्तिमत्वाचे ऐक्य आपणास घडवून आणायचे आहे. ज्यावेळी मर्यादित बुद्धीच्या तर्कनिष्ठ व विवेकी शक्तीला आपण इंद्रियाच्य मागे भरकटणाऱ्या चंचल मनावर अधिकार गाजवायला लावू त्यावेळी निम्न स्तरावरील व्यक्तिमत्वास शिस्त लागेल आणि आपल्यातील श्रेष्ठ व दिव्य अशा व्यक्तिमत्वाबरोबर समरस होण्याला त्याला भाग पाडले जाईल. आपल्यातील निम्न व्यक्तिमत्व उच्च व्यक्तिमत्वाशी समरस होण्यासाठी केव्हाही उन्नत होऊ शकेल परंतु उच्च व्यक्तिमत्व तेव्हाच प्रभाव पाडू शकते जेव्हा निम्न व्यक्तिमत्व त्याच्या प्रभावाखाली येण्यास उपलब्ध असेल. तेव्हाच आपल्यातील निम्न व्यक्तिमत्व जितक्या प्रमाणात उच्च व्यक्तिमत्वाला शरण जाईल तितक्या प्रमाणात ते त्या व्यक्तिमत्वाचा महान मित्र बनू शकेल. परंतु निम्न व्यक्तिमत्वाने आपल्यातील दिव्यतेच्या प्रभावाखाली येण्यास नकार दिला तर आपल्यातील दिव्य अस्तित्वाला शत्रू म्हणून आरोपीत केले जाते. कारण आपल्यातील जीवन चैतन्य आपल्यातील उच्च महत्वाकांक्षी जीवनाला तसेच हलक्या प्रतिष्ठा मोहाच्या जीवनाला दोघांनाही प्राणशक्ती पुरवित असते.

गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात (सांख्य योग) गुरुदेवांनी व्यक्तिमत्वाबाबत असे भाष्य केले आहे की, “आपल्या व्यक्तिमत्वाच्या प्रत्येक स्तरावर आपण जीवनाकडे विशिष्ट दृष्टिकोनातून पहात असतो आणि त्यानुसार वस्तुमात्राबद्दल आपण आपले निष्कर्ष काढतो ते आपण आपल्या मानसिक स्तरावरून रेखाटलेल्या भावनिक चित्रापेक्षा अगदीच निराळे असते आणि तसेच आपण बुद्धीच्या स्तरावरून जीवनाविषयी जी कल्पना शोधतो ती वरील दोन्हीपेक्षा काही वेगळीच असते. एखादी स्त्री मी जेव्हा देहदृष्ट्या पाहतो तेव्हा ती स्त्री असते. तीच स्त्री मानसिक स्तरावरून माझी आई असते आणि बुद्धीच्या स्तरावरून त्याच स्त्रीच्या आकाराकडे पहात असतांना ती स्त्री म्हणजे एक केंद्रस्थान असलेल्या व त्याच्या अधिपत्याखाली विविध कार्य करणाऱ्या असंख्य पेशींचे एक निव्वळ गाठोडे ठरते. शरीराच्या स्तरावरून एखाद्या वस्तुकडे पहात असतांना त्यात जी जी काही अपूर्णता असेल ती त्याच वस्तुकडे जर मी मानसिक कौतुकाचा मुलामा चढवून पाहू लागलो तर मला दुःख देऊ शकणार नाही. तसेच जी गोष्ट शारीरिक दृष्ट्या घृणास्पद आहे किंवा मानसिक दृष्ट्या लज्जास्पद असेल तीच गोष्ट जर मी बुद्धीच्या स्तरावरून जावून घेतली तर ती मला दुःखदायक होत नाही. त्याचप्रमाणे शारीरिक, मानसिक किंवा बौद्धिक स्तरावरून पाहिले असता ज्या गोष्टीमुळे माझ्यात आत्यंतिक नैराश्य आणि खिन्नता निर्माण होते तीच गोष्ट जर मी आध्यात्मिक पातळीवरून पाहिली तर ती मला प्रचंड उत्साह देऊ शकते. जीवनाच्या आव्हानाकडे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक पातळीवरून पाहता आध्यात्मिक उंचीवरून पहावे व त्या आव्हानांचे पुनर्मूल्यांकन करावे. प्रत्येक आव्हान हे आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून वैचारिक, बौद्धिक दृष्टिकोनातून नैतिकता व नितीमूल्य ह्यांच्या भावनिक स्तरावरून तपासून पाहिले पाहिजे. सर्व दृष्टिकोन कोठेही परस्पर विरोधी न होता जर एकाच सत्याकडे निर्देश करीत असतील तर तोच सर्वश्रेष्ठ निर्णय होय. आणि कोणत्याही परिस्थितीत तो स्विकारला पाहिजे.

'Art of Living' ह्या पुस्तकात नमूद करण्यात आले आहे की, माणसाचे व्यक्तिमत्त्व हे मन आणि बुद्धीच्या गुणवत्तेवर अवलंबून आहे. धर्म हा मानवाच्या व्यक्तिमध्ये उत्क्रांती घडवून आणतो. एक तर मनाला ताळ्यावर आणून अथवा बुद्धीला शिक्षित करून ह्या बदलामुळे मानव आपल्या मनाला **improve** करतो व बुद्धीची सूक्ष्म निर्णय क्षमता वाढवितो. परिणामी तो अधिक आनंदी व समन्वयात्मक संबंध बाह्य जगाशी राखू

शकतो. म्हणून आपल्या अंतर्गत उपकरणांचा आपण अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते. मानव कोणतीही कृती करतांना प्रथम निर्णय घेतो. ह्यालाच **Power of Discremination** म्हणतात. **This faculty of discremination is the power of judgement. This capacity to discreme what is right and what is wrong. What is to be done and what is not to be done.** मानवातील बुद्धीचे हे कार्य जेव्हा विस्कळीत होते तेव्हा त्याची घसरण पशुस्तरावर होते. आज मन आणि बुद्धी ह्यांची फारकत झालेली आपणास आढळते. योग्य कृती करण्यासाठी धर्माचे मार्गदर्शन लाभते. धर्म आपल्याला बुद्धी जागृत ठेवण्याचे व तदनुसार निर्णय क्षमता वापरण्याबाबत मार्गदर्शन करतो. योग्य **Power of Discremination** च्या वापरामुळे कृती ही **dymanic and productive** बनते. समाजातील शांतता व सुखाला कारणीभूत ठरते. बुद्धीचा योग्य वापर भावनेच्या आहारी न जाता करणे हेच यशाचे खरे रहस्य आहे. मानवी व्यक्तिमत्त्वाची ही अंतर्गत उपकरणे अर्थात मन व बुद्धी विकसित असेल तर बाह्य घटनांनी शांतता व स्थैर्य कळत नाही हा व्यक्तिमत्व विकास केवळ स्वतःसाठीच नाही तर राष्ट्राच्या बांधणीसाठी आवश्यक आहे. कारण देश हा व्यक्तिव्यक्तिंनी बनला आहे. जेव्हा व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाची पुनर्बांधणी होईल तेव्हाच देशाचाही विकास होईल. ह्यासाठी परमपूज्य गुरुदेवांनी आव्हान केले आहे. **"Let us therefore awake, arise and rebuild ourselves and our nations."**

मानवाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे इंद्रिय उपकरणाच्या सहाय्याने केलेले वर्गीकरण

१)	शारीरिक मानव (Physical Man)	Gross level Body
२)	मानसिक मानव (Mental Man)	Mind, thoughts and emotional level
३)	बौद्धिक मानव (Intellectual man)	Through logic, analysis and discrimination
४)	आध्यात्मिक मानव (Spritiual Man)	Higher level of universal values

प.पू. गुरुदेवांनी केवळ व्यक्तिमत्त्वाच्या संकल्पना व सिध्दांतच विकसित केले नाहीत तर त्या व्यक्तिमत्त्वाचे संघटन कसे करायचे ह्याबाबतचे मार्गदर्शन ध्यानसाधना ह्या पुस्तकात केले आहे. ते म्हणतात, "एकाग्र व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व संघटीत असते." शरीर, मन,

बुद्धी ह्या उपकरणावर लक्ष ठेवून व्यक्तिमत्वाचे संघटन व घडण करायची असते. ह्यासाठी एकाग्रतेचा अभ्यास हे साधन त्यांनी महत्वाचे मानले आहे. एकाग्रतेचा अभ्यास करण्यासाठी व्यक्तिच्या दृष्टिकोनातून त्यांची दैनंदिन वर्तणूक ही मूल्याधिष्ठित असण्यावर विशेष भर दिला आहे. अशा मूल्याधिष्ठित वर्तनाने मानव सद्गुणांनी युक्त होतो. त्याच्या मनाचे सामर्थ्य वाढले असते व मनाचे विक्षेपही कमी झाले असतात. ही एकाग्रता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी ध्यानाला विशेष प्राधान्य दिले आहे. ते म्हणतात, “ध्यानातील एकाग्रतेमुळे मनाची शक्ती वाढते, व्यक्तिमत्वाचे संतुलन होते, ध्यानाच्या सरावामुळे व्यक्तिमत्व सुसंघटीत होते. ही सुसंघटीत व्यक्तिमत्वाची व्यक्ती जीवनात सफल होते. सदाचारी व नैतिक वागणूक घडू लागल्याने अधिक बौद्धिक समतोल व मानसिक शांती मिळते. मनात सर्वांबद्दल प्रेम वाढल्यामुळे व्यक्ती व्यक्तीमधील संबंध सुधारतात. मन बलवान झाल्याने आयुष्यातील बिकट परिस्थितीला तोंड देणे त्याला अवघड वाटत नाही. सततच्या ध्यानामुळे एक उत्तम विकसित व्यक्तिमत्व निर्माण होते.

व्यक्तिमत्वांचा असा सर्वकष विचार त्यांनी केला आहे.